

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ
І НАВИЧОК УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ
В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка 601 групи
спеціальності 014 Середня освіта
(українська мова та література)
ОП Українська мова та література
Свекла Михаела Георгіївна

Науковий керівник: докт.

філолог. наук,

проф. Колесник Н. С.

Рецензент _____

*До захисту допущено
на засіданні кафедри історії
та культури української мови*

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Завідувач кафедри _____ проф. Наталія КОЛЕСНИК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи методики навчання стилістики в ЗЗСО.....	7
1.1. Термінологічний апарат вивчення стилістики.....	7
1. 2. Стилiстичнi можливостi української мови.....	21
РОЗДІЛ 2. Організаційно-методичні засади вивчення стилістики в старшій школі.....	41
2.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення вивчення стилістики в ЗЗСО.....	41
2.2. Аналіз чинних навчальних програм у контексті дослідження.....	52
РОЗДІЛ 3. Методична система формування стилістичної компетентності в старшокласників.....	57
3.1. Мета, завдання і зміст роботи з розвитку стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи.....	57
3.2 Система вправ і завдань з розвитку стилістичних умінь і навичок старшокласників.....	58
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	85

АНОТАЦІЯ

Свекла М. Г. Методика формування стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи в закладах загальної середньої освіти: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 014.01 «Середня освіта (українська мова та література)». – На правах рукопису. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Міністерство освіти і науки України, Чернівці, 2023.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано теоретико-практичні відомості зі стилістики, які учні засвоюють у старшій школі закладів загальної середньої освіти. З урахуванням лінгводидактичних напрацювань визначено специфіку роботи зі стилістики в 10–11 класах. Здійснено аналіз навчально-методичного забезпечення зі стилістики, опрацьовано чинні навчальні програми для профільного навчання та рівня стандарту.

У кожній навчальній програмі детально проаналізовано теми, що передбачають вивчення основних понять зі стилістики та засвоєння стилістичних засобів української мови, які розглянуто на фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях.

З урахуванням змісту програм з української мови (як рівня стандарту, так і профільного) запропоновано систему вправ і завдань для формування стилістичних умінь та навичок учнів старшої школи. Розроблена система вправ і завдань сприятиме формуванню стилістичної компетентності учнів, підвищенню рівня культури їхнього мовлення та допоможе старшокласникам здійснювати стилістичний аналіз текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення.

Ключові слова: лінгводидактика, стиль, функціональний стиль, науковий стиль, офіційно-діловий стиль, публіцистичний стиль, художній стиль, розмовний стиль, конфесійний стиль, стилістичні вміння та навички, стилістична компетентність.

SUMMARY

Svekla M. G. Methodology of formation of stylistic abilities and skills of high school students in institutions of general secondary education: qualification work for obtaining the second (master's) degree of higher education in the specialty 014.01 «Secondary education (Ukrainian language and literature)». – On the rights of the manuscript. – Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2023.

The theoretical and practical information on stylistics in high school of general secondary education institutions is analyzed in this work. Taking into account linguistic and didactic developments, the specifics of work on stylistics in grades 10–11 have been determined. An analysis of educational and methodological support in stylistics was carried out, current curricula for specialized training and standard level were developed.

In each curriculum, the topics that involve the study of basic concepts of stylistics and the assimilation of stylistic devices of the Ukrainian language, which are considered at the phonetic, lexical, phraseological, word-forming, morphological and syntactic levels, are analyzed in detail.

Taking into account the content of Ukrainian language programs (both standard and profile level), a system of exercises and tasks is proposed for the formation of stylistic abilities and skills of high school students. The developed system of exercises and tasks will contribute to the formation of students' stylistic competence, increase the level of their speech culture and help high school students to carry out a stylistic analysis of texts of various styles, types and genres of speech.

Key words: linguistic didactics, style, functional style, scientific style, official-business style, journalistic style, artistic style, conversational style, confessional style, stylistic skills and abilities, stylistic competence.

ВСТУП

Розвиток суспільно-політичного життя України спричинив значні зміни у функціонуванні та ставленні до державної мови. За таких умов виникла потреба поліпшити мовленнєву культуру суспільства. Зауважимо, що тут вагомими є лінгводидактичні дослідження у функціональній лінгвістиці, зокрема в царині стилістики, оскільки знання саме цього розділу мовознавства може удосконалити культуру мовлення особистості.

Останніми роками вивчення стилістики набуло особливого значення, оскільки в сучасній програмі з української мови відбулися позитивні зміни в змісті комунікативної змістової лінії. Дедалі більшої ваги набуває стилістичне спрямування вивчення української мови в концепції сучасної школи. Навчання стало цілеспрямованим, ураховує характер матеріалу, мовленнєву підготовку учнів від першого й по одинадцятий клас закладів загальної середньої освіти. Особливої ваги набула робота з розвитку стилістичних умінь і навичок старшокласників. Учні 10–11 класів під час вивчення курсу української мови повинні систематизувати й поглибити вже набуті знання та вміння зі стилістики, що сприятиме підвищенню їхнього культурно-мовленнєвого рівня.

Структура чинної програми з української мови свідчить про функційно-стилістичний і комунікативно-діяльнісний підхід до процесу навчання. Основним завданням курсу української мови в закладах загальної середньої освіти є навчити учнів вправно послуговуватися багатством рідної мови в різних мовленнєвих ситуаціях. Крім оволодіння лексичними, граматичними та правописними компетентностями, важливу роль на уроках з української мови відіграє також формування в школярів стилістичних умінь і навичок. У навчальних програмах для учнів 10–11 класів спостерігаємо, що найважливіші відомості з основних розділів мови й стилістики зокрема характеризуються системністю та поглибленням.

Відомо, що, будучи підсистемою мови, стилістика відображає її культуру, мовну практику людини, яка охоплює як усне, так і писемне мовлення. Для успішної комунікації важливо правильно добирати слова з метою спілкування. Під час вивчення української мови учні повинні оволодіти стилістичними особливостями засобів мови, що позитивно позначиться на рівні їхньої культури мовлення. Чинна програма з української мови для старших класів поглиблює і систематизує основні відомості зі стилістики (про мовленнєві жанри та їх типи, стилі, а також фонетичні, словотвірні, лексичні й фразеологічні, морфологічні та синтаксичні стилістичні засоби).

Питаннями стилістики займалися такі відомі вчені, як І. К. Білодід [62], Л. А. Булаховський [7], І. Г. Чередниченко [70], В. С. Ващенко [9], Л. І. Мацько [36; 37], М. І. Пентилюк [49], Н. Д. Бабич [2] та ін., які розробили ключові питання лівостилістики та методики стилістики в закладах загальної середньої освіти (це стилі, мовленнєві жанри та їх типи, стилістичні ресурси мови, а також стилістичні уміння та навички).

Перші наукові праці з питань вивчення елементів стилістики в середній школі з'являються в 70-х роках ХХ століття.

Останнім часом значно зріс інтерес до культури мовлення школярів, а саме до їхньої стилістичної вправності використовувати засоби мови, тому спостерігаємо, що в кожному розділі шкільного курсу мови містяться стилістичні відомості, які значною мірою сприяють розвитку стилістичних умінь та навичок школярів. Однак вважаємо, що не достатньо дослідженою є проблема методики вивчення викладання стилістики в старших класах закладів загальної середньої освіти. Недостатність методичної літератури з питань вивчення стилістики ускладнює роботу вчителів, які мають на меті удосконалити стилістичні уміння та навички учнів.

Сучасний розвиток освіти спонукає до лінгводидактичних розвідок у царині стилістики. Аналізуючи наукову та методичну літературу з окресленої проблеми, ми відзначили лише певні напрацювання, що стосуються методів і змісту вивчення стилістики в закладах загальної середньої освіти. Учені, як

методисти, так і мовознавці своїми працями зробили помітний внесок, досліджуючи методику вивчення елементів стилістики, але не стилістики загалом.

Виходячи з потреби суспільства у вихованні та навчанні особистості, яка володіє стилістичною компетентністю, а також з огляду на новітні напрями методики вивчення української мови в комунікативно-діяльнісному та функційно-стилістичному аспектах та недостатність наукового висвітлення у дидактичній літературі методики формування стилістичних умінь та навичок учнів старшої коли, можемо говорити про **актуальність** нашого дослідження. Ураховуючи актуальність та недостатнє наукове розпрацювання окресленого напрямку, ми обрали тему нашої кваліфікаційної роботи: ***«Методика формування стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи в закладах загальної середньої освіти»***.

Об'єктом дослідження є стилістика як розділ мовознавства, який опановують учні старших класів закладів загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є система роботи зі стилістики української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти.

Мета дослідження – створити науково і методично обґрунтовану систему роботи над удосконаленням стилістичних умінь і навичок старшокласників.

Окреслена мета передбачає реалізацію низки **завдань**:

- здійснити аналіз теорії та практики вивчення відомостей зі стилістики в старших класах закладів загальної середньої освіти;
- проаналізувати навчально-методичне забезпечення навчання стилістики та визначити зміст роботи зі стилістики в чинних навчальних програмах для 10–11 класів (рівень стандарту та профільний рівень);
- розробити ефективну систему вправ та завдань для формування стилістичних умінь та навичок старшокласників.

Дослідження методики розвитку стилістичних умінь і навичок учнів ми здійснювали з урахуванням принципу історизму: який внесок зроблено

мовознавцями, психологами, методистами у теорію і практику навчання рідної мови, що з їхніх праць витримало випробування часом і застосовуване в сучасній школі.

Аналізуючи здобутки в галузі методики, ми розглядаємо їх крізь призму педагогічної ситуації, яка сформувалася на сучасному етапі, зокрема з наявністю різних підходів до організації і технології уроків, а також з урахуванням змін, що відбулися в теорії і практиці навчання української мови в закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення мети та успішного вирішення окреслених завдань ми використовували такі **методи й прийоми дослідження**:

1) *теоретичні*: опрацьовуючи лінгвістичну, психологічну та методичну літературу з визначеної проблеми, здійснювали аналіз чинних програм з української мови;

2) *емпіричні*: уклали систему вправ та завдань з метою удосконалення стилістичних умінь та навичок учнів старшої школи.

Наукова новизна полягає в науковому обґрунтуванні доцільності навчання української мови у функційно-стилістичному аспекті, а також в упорядкуванні системи роботи з метою удосконалення стилістичних умінь і навичок учнів 10–11 класів та визначенні її ролі і місця в курсі української мови в старших класах.

Практичне значення дослідження визначає розробка ефективної системи вправ і завдань з української мови для удосконалення стилістичних умінь і навичок учнів. Теоретичні та практичні результати нашого дослідження будуть корисні вчителям під час навчання української мови в закладах загальної середньої освіти, а також студентам під час вивчення методики викладання стилістики української мови на філологічних факультетах.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, які представляють основні результати дослідження та списку використаних джерел (74 позиції). Загальний обсяг роботи – 92 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ СТИЛІСТИКИ В ЗЗСО

1.1. Термінологічний апарат вивчення стилістики

У процесі розвитку науки про мову вчені пропонували різні варіанти визначення стилістики як окремого розділу мовознавства. На сучасному етапі стилістику можна трактувати як лінгвістичну науку про засоби мовлення і про закономірності функціонування мови. Ми дотримуємось визначення, яке подає енциклопедія «Українська мова»: «Стилїстика, лїнгвостилїстика – розділ мовознавства, що вивчає закономірності існування і структурну організацію суспільно зумовлених різновидів мови – функціональних стилів; мовні одиниці з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення; цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідає стильовим і стилістичним нормам» [64, с. 600]. Питання експресивних відтінків, притаманних тій чи тій синтаксичній конструкції, проблеми синтаксичної синонімії, питання про функції і сфери застосування мовних категорій, синтаксичні явища, які виходять за рамки типових у мові, – усе це вивчає стилістика.

Значна частина дослідників вважають, що «метою стилістики як науки є обґрунтування наявної стилістичної системи мови, встановлення співвідношення функціональних й експресивних стилів, визначення стилетворчих чинників, дослідження функціонування мовних одиниць, навчання розуміння, відчуття й користування мовними нормами та їх варіантами залежно від змісту, характеру, місця, мети спілкування. У лінгвістичній науці стилістичні норми існують поряд з іншими літературними нормами мови, але, на відміну від останніх, змінюються набагато швидше, ніж граматичні. Для кожного історичного періоду характерні свої стилістичні норми, мірки, смаки. Стилїстика розглядає мовні засоби з погляду їх зв'язку з

іншими явищами мови або з окремими типами мовлення в певний історичний період (І. К. Білодід [62], І. Г. Чередниченко [70], С. Я. Єрмоленко [24; 25], О. Д. Пономарів [55]).

Українська мова має розгалужену структуру: звуковий лад, словниковий склад та фразеологія, граматична структура й норми літературної мови. Кожній мовній категорії властиве стилістичне забарвлення. Стилістика вивчає мову по всій її структурі відразу, а не охоплює лише вчення про стилі й типи мовлення. На думку сучасних мовознавців, стилістика як окрема наука про мову має певне коло питань і категорій, що притаманні лише їй (стилістичні засоби, стилістична норма, функціональний стиль). Існують спеціальні методи аналізу матеріалу, які розроблені в стилістичній сфері (семантико-стилістичний аналіз тексту, стилістичний експеримент). Сукупність викладеного дає підстави твердити, що стилістика – окрема лінгвістична наука, особливо функціональна, значення якої в сучасному мовознавстві вагоме.

У стилістичній підсистемі виокремлюють три частини, комплекси, які взаємодіють між собою, і вони визнані сучасними мовознавцями. Це стилістика мови, стилістика мовлення, стилістика художньої літератури. Аналізуючи вміння писати, розмовляти й стилістичні норми в практичній діяльності, учені вимежовують ще один аспект – практичну стилістику.

У наш час ученими-стилістами доведено, що стилістика мови (описова стилістика) вивчає стилістичні варіанти ресурсів мови, починаючи від звуків й закінчуючи синтаксичними конструкціями. Завдання цього напрямку стилістики – вивчення стилів і типів мови. Характеристика стилів мови передусім відштовхується від поняття форм мови: писемної та усної. Мовні засоби писемної мови, за визначенням мовознавців, мають в основному офіційний характер. Писемна мова сприймається на зір, передбачає графічне зображення, зміст висловленого впливає із самого тексту, вона контекстна, точна, конкретна. Усній мові властивий невимушений характер, мовні одиниці багаті експресивною забарвленістю, підкреслені допоміжними засобами

(інтонацією, мімікою, жестами). Ця форма мови розрахована на слухове сприймання в самій ситуації мовлення, вона більш ситуативна. Усна й писемна мова постійно реагують, взаємодіють між собою. Мовні засоби форм мови, які існують на різних її рівнях, і є об'єктом вивчення стилістики мови.

Стилiстика мовлення (функціональна стилістика) вивчає реалізацію стилістичних ресурсів мови залежно від мовленнєвої ситуації. Мова і мовлення тісно взаємодіють, зумовлюють єдність між собою. Стилiстика мови і стилістика мовлення теж не можуть існувати одна без одної, адже стилістичні можливості мови об'єднуються під час функціонування комунікації. Тому стилістика мовлення (усного і писемного) вивчає мовні засоби у їх дії (спілкуванні), враховуючи мету, завдання, характер, тип висловлюваного.

Багато визначних науковців (І. К. Білодід [62], І. Г. Чередниченко [70] та ін.) переконані, що стилістиці художньої літератури властивий лінгволітературний характер. Вона вивчає як засоби мови і мовлення в художньому творі, так і індивідуалізм автора висловлення. Цей розділ мовознавчої науки висвітлює доречність вибору автором засобів стилістики у творі відповідно до літературного жанру.

Мета практичної стилістики – вивчати стилістичні норми, давати поради у застосуванні принципів теоретичної стилістики, виховувати стилістичну культуру мовлення. Для того, щоб структура мовлення мала ідеальний вигляд, її автор повинен володіти потрібними засобами мови і мовлення. А щоб отримати такі навички, необхідно мати зразки комунікативно правильного мовлення. Кожне слово у спілкуванні має бути вжитим з урахуванням стилістичних норм літературної мови.

Основним поняттям стилістики як мовознавчої науки є стиль. Про багатозначність самого поняття писали у своїх працях відомі вчені: І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, О. М. Масюкевич, С. Я. Єрмоленко, Н. Д. Бабич та ін.

Термін «стиль мовлення» або «функціональний стиль» залежить від основних функцій мови: спілкування, повідомлення, діяння, вплив. Багатогранність цієї одиниці стилістики як способу функціонування мовних

явищ зумовлює чимало варіантів визначення самого поняття «стиль мовлення» та їх кількості. Ми дотримуємось визначення за енциклопедією «Українська мова»: «Функціональний стиль – різновид літературної мови, що характеризується системним об'єднанням мовних одиниць різних рівнів, функції яких зумовлені суспільною сферою використання мови, настановами й умовами спілкування» [64, с. 716].

Варто зауважити, що сучасна лінгвістична наука подає різні класифікації щодо кількості стилів мовлення. Ми ж дотримуємося класичної класифікації, яка визначає наявність шести стилів мовлення: наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього, розмовного, конфесійного. Залежно від ситуації мовлення, кожен з них кожен з них ділиться на підвиди.

У визначенні стилю беруться до уваги як мовні, так і екстралінгвістичні фактори. Мовні одиниці, які характеризують функціональний стиль, належать до всіх рівнів мови (фонетики, словотвору, лексики, фразеології, граматики, синтаксису). У кожному стилі є також загальні мовні одиниці (стилістично нейтральні). Для певного різновиду мовлення властива своєрідна сполучуваність стилістично нейтральних і стилістично забарвлених мовних одиниць. Взаємоперехід стилістично забарвлених слів досить поширений в мовленні, і результат такого явища – поява варіантів, підстилів у межах одного функціонального стилю. Кожне висловлювання здійснюється відповідно до норм окремого функціонального стилю, але може мати стилістичні одиниці, притаманні іншим стилям або підстилям. Текст може бути побудований не в одному конкретному стилі мовлення, а бути результатом взаємодії декількох стилів.

Вагоме місце як в усному, так і в писемному мовленні належить науковому стилю. За допомогою нього ми пізнаємо навколишній світ й інформуємо про нього суспільство. Дослідження І. К. Білодіда [62], І. Г. Чередниченка [70], М. І. Пентиліук [50], А. П. Коваль [28], Г. Т. Шелехової [72] дали змогу зробити висновок, що основною функцією аналізованого стилю є пізнавально-інформативна: добути знання, з'ясувати і пізнати їх, повідомити про них,

передати й аргументувати. Мова науки інформує про науково-технічний розвиток суспільства, за допомогою неї людина розвиває своє мовлення, мислення, інтелект. Науковий стиль досить вичерпно представлений у монографіях, фахових журналах, підручниках, статтях. Метою наукових розвідок є точне, логічне, однозначне викладення думок автора.

У науковій мові, як і в самій науці, аналіз необхідний для отримання синтезу, тому характерні риси наукового стилю – узагальнення та абстрактність, логічність і точність викладу, що пояснюється характером мислення. Основною формою мислення в науковій галузі є поняття і терміни. Виходячи із мети й адресата мовлення, учені розрізняють декілька стилів у самому науковому. Власне науковий повідомляє про досягнення автора колу людей певної галузі науки чи техніки. Науково-популярний знайомить, впливає, зацікавлює широке коло людей досягненнями у царині науки. Науково-навчальний забезпечує систему знань на певних етапах розвитку людини.

Існують норми наукової мови, що зумовлюють добір мовних засобів. За визначенням І. Г. Чередниченка [70], А. П. Коваль [28], науковий стиль маркований такими лексичними одиницями чи терміни й поняття; неподільні словосполучення, що виражають одне значення; слова з прямим значенням. Образні засоби (порівняння як форми логічного мислення і метафори, що означають загальну властивість предмета) вживають в гуманітарних, природничих науках і лише окремі автори. Щодо словотвору наукової мови, то їй властиві складні та складноскорочені слова, слова суфіксального й префіксального способів словотворення. Порівняно з іншими функціональними стилями науковий використовує найдовші слова, що складаються з 8, 12 й більше фонем. Слова мають найвищу частоту голосних, приголосних (сонорних і м'яких фонем), але найнижчу – дзвінких. Абстрактно-узагальнений характер мовлення наукового стилю зумовлює відбір морфологічних одиниць. Наукова мова носить іменний характер, дієслова (здебільшого недоконаного виду) в науковому контексті мають

позачасове значення. Щодо категорії особи, використовується 1-ша особа множини щодо дій автора та 3-тя особа для характеристики предметів, явищ, понять. Широко використовують дієслова неозначеної форми. Число іменників має зменшене граматичне значення – однина в науковій мові означає загальне поняття. Особливим для наукового стилю є і синтаксис. Переважають складні речення над простими, зокрема складнопідрядні. Прості речення ускладнені різноманітними зворотами (дієприкметниковим, дієприслівниковим і т.ін.). Речення за метою висловлювання майже винятково розповідні. Широко представлені односкладні речення (безособові й неозначено-особові). Характерний складений присудок, однорідні члени речення і прямий порядок слів у реченні. Кожний різновид наукового стилю має чітку структуру на всіх рівнях, починаючи з фонетики і закінчуючи текстом, та виконує основну функцію – пізнавально-інформаційну.

У мовознавстві офіційно-діловий стиль є одним із найдавніших серед усіх функціональних різновидів мовлення, але найменш дослідженим. Серед лінгвістів, що займалися цією проблемою, варто згадати А. П. Коваль [28], С. Я. Єрмоленко [24]. Основними складовими частинами стилю, за переконанням цих учених, є офіційні документи (укази, постанови, закони) і ділові папери (заяви, розписки, доручення), які й дали йому назву. Цей стиль мовлення відображає різноманітні відносини держави, фізичних і юридичних осіб. Офіційно-діловий стиль наставляє та інформує громадян і суспільство, у цьому й полягає його основна комунікативна функція. Мова стилю має стильове забарвлення посадовості. Основні характерні риси – точність і стандартність, чіткість і послідовність, однозначність викладу та адекватність розуміння. В основному офіційно-діловий стиль має писемну форму, тому, як і науковий, належить до книжних стилів. Це найбільш архаїчний, традиційний і впродовж багатьох років малозмінний у мові.

Дослідження багатьох учених у галузі стилістики дали змогу зробити висновок: у виборі мовних засобів між офіційно-діловим і науковим стилем є багато спільного, що пояснюється деякими однаковими характерними рисами.

Мова офіційно-ділового стилю відзначається одноманітністю і стандартністю. З лексичного боку їй притаманні терміни і шаблони, слова з прямим значенням та професіоналізми, відсутність емоційно забарвлених слів. Найбільш вживані засоби словотвору – основоскладання, словоскладання й аббревіація. Багато спільного із науковим стилем щодо відбору і морфологічних засобів. Широко використовувані іменники, які ніколи не замінюються займенниками, вживані здебільшого чоловічий рід (на позначення осіб жіночої статі теж), дієслова у теперішньому часі, і часто трапляються інфінітиви. Недоконаний вид дієслова властивий текстам, що мають загальний характер (устави, кодекси), доконаний – з конкретним змістом (протоколи, договори). Дієслова носять позаособовий характер, виражений формою 3-ї особи з неозначено-особовим значенням. Особливістю вживання числівників є їх словесно-цифровий запис (наприклад, *125 тисяч, 7-мільйонний*). Для синтаксису характерні складні речення і прості, ускладнені зворотами, з прямим порядком слів. Часто застосовуються безособові речення. Синтаксичні конструкції здебільшого розповідного і спонукального характеру. Речення є найдовшими порівняно з іншими функціональними стилями (у них 500, 2000 слів), це досягається використанням різноманітних однорідних членів речення. Спосіб викладу теж особливий, для нього не типові розповідь, роздум (це найбільша відмінність від наукового стилю). Висловлювання у констатувальному, стверджувальному стилі. Тексти мають чітку організацію: поділ на пункти, параграфи. Офіційно-діловому стилю властива досить-таки помітна різниця між підстилями (ділові папери й офіційні документи). Канцелярське мовлення відрізняється від актів державної влади більшою конкретністю й особливим вираженням.

Публіцистичний стиль сучасної української літературної мови виник одночасно з художнім, але довго залишався в початковому стані, оскільки преса українською мовою не розвивалась повноцінно у зв'язку з історичними умовами в Україні. Лише на межі XIX і XX століть публіцистика як галузь літератури, що висвітлює питання суспільно-політичного життя, зробила

значний крок уперед. Чимало наукових статей написано про мову й стиль публіцистики, але функціонально-стилістичні дослідження цього стилю з'явилися тільки у середині ХХ ст. (І. К. Білодід [62], І. Г. Чередниченко [70]). Публіцистичний стиль має дуже широкий діапазон, забезпечує різні потреби суспільства, пов'язані з політикою, господарством. Основна функція цього стилю – інформативно-пропагандистська: діяння, вплив. Важливою функцією є також популяризація – повідомлення про відкриття, новинки науки і техніки. Мета публіцистичного стилю, на думку І. Г. Чередниченка [70], С. Я. Єрмоленко [24], – чітко викладати інформацію, емоційно впливати на читача, слухача. «Завдання не лише пояснювати важливі політичні питання, а й переконувати слухачів, робити їх активними учасниками у розв'язанні чергових суспільних проблем» [10, с. 25]. Публіцистичний стиль представлений окремими виданнями, газетами, журналами, теле- і радіопередачами, ораторськими промовами, кінопубліцистикою. В. С. Перебийніс [53] окреслює декілька різновидів (підстилів): науково-публіцистичний, художньо-публіцистичний, інформаційно-публіцистичний і публіцистично-ораторський. Підстилі відрізняються певним вибором мовних засобів залежно від мети висловлювання.

Варто згадати про наявність певних особливостей використання лінгвістичних засобів у публіцистичному стилі. У публіцистиці, наголошують учені, сам текст виражає відношення автора до викладених фактів. Це відображено в характері мови, мовних засобів. Щодо лексики, то поширені суспільно-політичні, загальноживані, емоційно забарвлені слова, наукові терміни, газетні та рекламні штампи. Лексеми мають урочистий, піднесений характер. Властиво вживання іменників в однині, дієслівних форм теперішнього часу. Характерною стилістичною рисою є збірність, яка зумовлює вибір граматичних категорій: частіше вживаються займенники 1-ї і 3-ї особи множини. Створенню експресивності сприяє використання метафор, метонімії, епітетів. Із словотворчих засобів найактивніші – суфіксальний і префіксальний способи творення, складання основ. Високу частоту вживання

мають такі афікси: *-ія, -ація, -ізм, -ому, по-, не-*. У галузі синтаксису використовуються речення середньої довжини, прості з однорідними членами, уточненнями, зворотами. За метою висловлювання вони можуть бути питальними, окличними. Із так званих стилістичних фігур у публіцистичному стилі наявні антитези, інверсії, риторичні запитання, засоби гумору і сатири. Сучасний публіцистичний стиль застосовує різні засоби мови, шукає шляхи для досягнення своєї основної мети – переконати читача або слухача в правильності висловленої думки.

У стилістиці визначено й описано шість структурно-функціональних стилів мовлення. Однак останнім часом лінгвісти пропонують виокремлювати ще один їх різновид – інформаційний.

Великий вплив радіо, телебачення, преси на громадян України спонукав дослідників порушити питання про виокремлення інформаційного стилю в самостійний. Треба сказати, що цей нововведений різновид стилів у традиційній класифікації розглянуто вченими як підстиль публіцистичного – інформаційно-публіцистичний, який характерний для повідомлень про суспільні, наукові, культурні, державні новини. Основною його метою є повідомити читачів або слухачів про події життя. Засоби масової інформації, використовуючи цей підстиль, досягають великої місткості змісту, інформуючи про події і факти. Тексти його, на думку вчених, побудовано з простих і коротких речень. Лексика здебільшого загальноновживана, але наявні також терміни, суспільно-політичні слова і т. ін. залежно від змісту висловлювання. Недоречна емоційність, експресивність, образність. Аналізованому підстилю властиві точність, стислість, об'єктивність, що зближує його з офіційно-діловим різновидом мовлення. Адже основним у ньому є інформація про події, а не їх аналіз, передбачення чи прогнозування. Потрібно зазначити, що новий функціональний різновид мовлення має більше спільного із підвидами публіцистичного стилю, ніж відмінного, тому вважаємо його підстилем – інформаційно-публіцистичним.

Конфесійний стиль обслуговує сферу релігії, культу. У процесі свого розвитку цей стиль переживав два тривалі періоди свого становлення: дохристиянський і християнський. На думку І. А. Павлової [46], конфесійний стиль – це не новинка, а відродження забутого, старого. За її твердженням, аналізований стиль сформувався в дохристиянських, прадавніх віруваннях українців.

Основна специфічна організація його – на лексичному й синтаксичному рівнях. Лексичною ознакою конфесійного стилю є значна кількість маркованих слів, пристосованих до використання саме в релігії, численні лексичні запозичення, широко використані синоніми й антоніми, тропи.

У результаті досліджень В. Німчука [45], Н. Дзюбишиної-Мельник [19], І. Павлової [46] конфесійний стиль виокремлено в окремий «стильовий різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби суспільства» [64, с. 252]. Це стиль перекладної культової й оригінальної літератури.

Лінгвісти радять аналізувати художній стиль як особливий різновид мовлення, у якому використовуються мовні засоби всіх стилів, але вони виконують естетичну функцію. Елементи різних функціональних стилів або змальовують відповідні ситуації, або створюють особливий зміст. Деякі науковці, зважаючи на це, навіть не включають художній стиль у систему функціональних різновидів мови. Але доцільність виділення художнього мовлення доведено, адже цей стиль, як і всі інші, має свою мету, функції, характерні мовні засоби, різновиди. Його основною комунікативною функцією вважають естетично-інформативну. Інформацію передавати тут можна не за допомогою повідомлень фактів, авторської їх оцінки, а через образи. Саме через них у творах художньої літератури змальовують живі картини життя, зображують предмети чи осіб, передають почуття й емоції, впливають на уяву читача або слухача. Художня мова, переконують дослідники, відзначається емоційністю, експресивністю, використанням позалітературних елементів мови. Цей стиль має свої різновиди (проза, драматургія, поезія), які в свою чергу дали підставу для наукових дискусій,

оскільки різняться між собою більше, ніж підвиди інших стилів. Але правильним є об'єднання їх в один стиль з таких причин: виконують одну функцію, переплітаються між собою (білий вірш), подібні один до одного більше, ніж функціональні стилі. Автор художнього твору виконує основне завдання стилю: мислити й зображувати образно, синтетично, конкретно. Разом з цим здійснюється основна естетична функція – вплинути на чуттєвість читача, його емоції, уяву, створюючи асоціації. Мовознавці, досліджуючи мову художніх творів, називають особливості цього мовлення. С. Х. Чавдаров [69] називає комбінаторне прирощення змісту: системний взаємозв'язок слів у тексті під час вираження думки, образу. Своєрідна і форма мовлення художнього стилю. В основному використовується писемна форма, але риси усного мовлення теж дуже поширені.

Усі мовні засоби, відомі лінгвістам, властиві мові художніх творів. Для того, щоб охарактеризувати лінгвістику художнього стилю мовлення, потрібно проаналізувати всі лінгвостилістичні ресурси мови й особливості мови авторів. У цьому функціональному різновиді мови можуть поєднуватись будь-які властивості слів, адже «у художніх творах змінюються, ніби змішуються і тим самим набувають нового значення та нової образно-виражальної сили будь-які співвідношення елементів загальної системи мови та її стилів» [9, с. 141]. У виборі, співвідношенні мовних одиниць і проявляється почерк, стиль автора. Майстер слова використовує ті самі лексеми, що і будь-яка людина, але організовує їх по-своєму. Він переводить поняття в образи за допомогою всіх мовних рівнів: від фонетики до синтаксису. Кожний письменник має мовні особливості свого стилю, щодо художнього стилю мовлення загалом, та можна назвати деякі спільні особливості добору мовних засобів. Зазначимо використання конкретної лексики, слів з переносним значенням, позамовних елементів. Для досягнення образної конкретності використовується дієслівне мовлення. Переважно дієслова минулого часу. Більшість дієслів мають доконаний вид. Категорія особи проявляється в усіх формах, використовуються особові займенники

(навіть у різних значеннях). Варто зазначити, що наявні слова всіх трьох родів, але середній рід може виражати дію або властивість чоловічої та жіночої статі. Як засіб вираження, ставлення до описуваного може бути використана категорія числа, але найбільш властивими є конкретні значення: одиниця – окремий предмет або їх кількість, множина – не збірність, а безліч предметів. Короткі прикметники характеризують предмет чи особу в певний момент. Багаті можливості синтаксису – будь-які речення, конструкції, стилістичні фігури. Перо талановитого письменника в змозі надати кожній мовній одиниці в контексті естетичності, емоційності, експресії, дотримуючись норм української літературної мови. Адже художній стиль – це зразок у мовленні.

Найпершим, як доведено багатьма дослідниками, у мові виник розмовний стиль мовлення, оскільки основна його функція – спілкування, обмін думками. Цей стиль уживаний в побутовому мовленні та повсякденному спілкуванні, у професійній сфері. Основними екстралінгвістичними його ознаками можна назвати неофіційність, неформальність, непередбачуваність, автоматизм, участь мовців. Місцем такого спілкування є побут, виробництво, коло знайомих і незнайомих людей, листування та особисті записи. Маємо підстави стверджувати, що для розмовного стилю характерна емоційність, експресивність, конкретне мовлення, оцінний характер повідомлення, ідіоматичність. Важливе значення відіграють допоміжні, позалінгвальні засоби мови – міміка, жести, інтонація.

Своєрідна мовна основа розмовного стилю викликала дискусію між мовознавцями про його місце серед інших функціональних стилів. Деякі вчені говорять про неможливість віднесення цього стилю до системи мовлення (І. К. Білодід [62]), а інші доводять правильність протилежної думки і вважають за потрібне називати його серед різновидів мовлення (М. І. Пентилук [48], О. Д. Пономарів [56]). Існує обґрунтування однієї і другої думки, але ми дотримуємось вчення про розмовний стиль мовлення як окремий.

Стилістика розглядає два різновиди цього стилю: літературне і побутове мовлення. Перший дотримується норм літературної мови (здебільшого ним

користуються освічені люди), а інший містить діалектні особливості, позамовні елементи, просторіччя, жаргонну лексику. Основна форма мовлення – усна (діалог, полілог), хоча можлива і писемна (щоденники, особисте листування).

Розмовне мовлення швидше, тому характерними для його фонетики є редукція голосних, асиміляція приголосних і неповна вимова звуків. У лексиці широко використовуються загальновживані, експресивно забарвлені, просторічні слова, конкретна лексика, неологізми, найменш вживаними є книжні й абстрактні поняття. Багатою є синонімія і фразеологія. Із словотворчих засобів переважно використовуються суфікси суб'єктивної оцінки. У галузі морфології: дієслова використовуються частіше, ніж іменники. Широко застосовувані особові займенники, частки. Дієприкметники й дієприслівники майже не трапляються. Своєрідна категорія відмінків: не відмінюється перша частина імен по батькові і, навпаки, відмінюються аббревіатури. Застосування категорії часу в дієсловах особливе: вживається один час замість іншого, багато значень може мати певний час. Стислість, емоційність, експресивність типові для синтаксису розмовного мовлення, тому часто використовувані прості синтаксичні конструкції, неповні та інфінітивні речення. За метою висловлювання вони можуть бути розповідними, питальними, спонукальними. Розмовна мова насичена окличними речення, фразеологізмами. Саме їй властиве вживання розірваних речень, специфічних коротких речень. Порядок слів у них вільний. Активні вставні слова, постійні конструктивні елементи (*Треба ж ...*, *Те ж мені ...*), емоційно-експресивні слова, вигуки, слова-речення. Складні речення, як показують дослідження, вживаються рідко, і сурядних більше, ніж підрядних. Фрази у розмовному мовленні короткі, їх зміст встановлюється лише в контексті. Отже, розмовний стиль, як і всі інші, має характерні функції, підстилі, мовні засоби.

У сучасних дослідженнях стверджується, що мовлення (як усне так і писемне) реалізують люди в двох формах – монологічній і діалогічній

(полілогічній). Ці дві форми різняться, на думку вчених, як і ситуацією спілкування, так і лінгвістичними особливостями, стилістичними ресурсами зокрема. У науці діалог (полілог) розглядається як мовлення колективне, найдавніше, оскільки є природною потребою суспільства. Монолог – це мовний процес однієї особи. Він складніший композиційно, функціонально і стилістично. Монологічне мовлення адресоване багатьом людям. На тип мовлення, тобто те, яким способом людина хоче викласти свою думку, впливає мета, зміст, будова монологічного мовлення. Позитивно можна оцінити відому класифікацію типів мовлення. Розрізняють три основні типи мовлення: роздум, опис, розповідь. Усі ці типи мають свою будову, свої особливості й компоненти в кожному по-різному групуються. Типовими рисами для кожного з цих різновидів є закінченість думки, послідовність речень, зв'язність, певні межі тем.

Великим текстам притаманні всі типи мовлення, які мають взаємодоповнювальний характер. На мовну організацію тексту впливає його внутрішня структура, логічного переплетення типів мовлення. Структура тексту повинна бути стилістично довершеною як в усній, так і письмовій формі, діалозі чи монологі.

Вивченням української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти має на меті поглибити й систематизувати відомості зі стилістики і відзначається функціонально-стилістичним та комунікативно-діяльнісним спрямуванням. Старшокласники повинні володіти ґрунтовними знаннями на всіх рівнях мови аби здійснювати комунікацію в усіх сферах життєдіяльності, а знання найважливіших понять в галузі стилістики послугують міцним фундаментом для реалізації мети – спілкуватися, обмінюватися думками, висловлюватися за різних життєвих обставин.

1.2. Стилiстичнi можливостi української мови

Стилiстика як особливе поняття зовсiм не спiввiдносне, хоч i тiсно пов'язане з усіма рiвнями мови. Лiнгвiстична стилiстика, по-перше, з'ясовує, що складає специфіку окремого функцiонального стилю; по-друге, – синонiмiчнi засоби рiзних стилiв мовлення; по-третє, – завдання, значення i місце стилiстичних ресурсiв мови у функцiональних рiзновидах мови. Зазначимо, що стилiстичнi можливостi української мови представленi двома групами. Першою групою вважають функцiонально забарвленi засоби, що є постійною ознакою певного стилю мовлення. Друга група – це експресивно забарвленi засоби, якi використовують у розмовному, художньому, публiцистичному стилях, у яких передають рiзні емоцiйнi вiдтiнки та надають мовленню певного стилiстичного забарвлення.

Текст певного стилю створюється поєднанням усіх мовних засобiв. Фонетична органiзація стилю має важливе значення для вiдтворення i сприймання тексту. Фоностилiстика вивчає експресивнi властивостi звукiв мови, засоби її милозвучностi та явища фонетичної органiзації рiзностильових творiв, поетичної фонетики. Кожен стиль маркований своїми ритміко-iнтонацiйними особливостями. В українському вiршознавствi першi спроби аналізу текстiв рiзних стилiв з'явилися лише в 20–30 рр. ХХ ст. У працях В. Ковалевського [27] i Г. Сидоренко [59] вже маємо бiльш ґрунтовнi дослідження творчостi українських митцiв. I. Г. Чередниченко вiдвiв фоностилiстицi цiлий роздiл у працi «Нариси з загальної стилiстики сучасної української мови» [70], у якiй зробив аналіз частоти вживання звукiв у текстах рiзних стилiв та звернув увагу на евфонiчнiсть i римотворчiсть української мови. Проблему української фоностилiстики висвітлювали у своїх статтях В. С. Ващенко [9], О. М. Масюкевич [35], В. Шиприкевич [73]. Найбiльш повне обґрунтування фоностилiстики дає В. В. Коптiлов у фундаментальній працi «Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика» (за ред. I. К. Бiлодiда) [62]. Учений досліджує iсторiю розвитку цього роздiлу

стилістики, характеризує частоту вживання фонем у текстах різних стилів, дає визначення звуковим повторам і простежує співвідношення між ними у контекстах, аналізує віршовий розмір, ритміку прози, звуковідтворення та звуконаслідування.

У літературній вимові мовознавці виокремлюють різні фонетичні стилі мовлення (книжний, розмовний, просторічний), які різняться функціями і пов'язані з місцем, сферою та метою розмови. Ці стилі мовлення окреслив у своїй праці ще О. М. Масюкевич [35]. Усі фонетичні явища не ізольовані один від одного, вони взаємопов'язані і можуть проникати із одного стилю в інший. Для книжного стилю характерним є повільний темп, чітка вимова звуків, правильне наголошування слів. Розмовний стиль характеризується експресивною інтонацією, швидким темпом, що спричиняє видозміну звуків та призводить до усічення речень.

Спостереження над частотою вживання фонем у текстах певних стилів дає можливість зробити висновок, що в українській мові голосні фонemi вживаються частіше, але вони не характеризують стильові різновиди мови. Лише окремі групи фонем чи їх позиційне розташування виявляються різними у стилях мовлення. Найбільш яскравою організованістю на фонетичному рівні проявляється поетична мова, для якої відбір звуків підпорядковано вимогам ритму і рими. Відносно наголошення складів і слів, то частота їх вживання, звичайно, в науковому і публіцистичному стилях нижча, ніж у художньому і розмовному, оскільки у цих стилях широко використовуються складні, багатоскладові слова. У художньому стилі – найбільший матеріал для фоностилістики.

Звукові повтори в текстах є важливим засобом конструювання. Для фоностилістики значущими є фонетичні повтори, що не взаємодіють з іншими рівнями мови (лексикою, морфологією і т.д.).

Звукова анафора (початковий (ініціальний) повтор) – це вживання першої фонemi або групи фонем у декількох словах, які розташовані у реченні поряд або недалеко один від одного. Завдяки звуковій анафорі, особливому

фонетичному прийому, увагу зосереджено на основному, підкреслено динамічність дій, важливість окремих елементів. В арсеналі фоностилістики є багатократна звукова анафора, що не потребує „кількісної” підтримки.

Звукова епіфора – повторення закінчень граматично однорідних слів. Рима як її різновид – це звуковий повтор слів або складів у закінченнях віршових рядків (зовнішня рима) чи в самостійних частинах одного рядка (внутрішня рима). Виразність рими залежить від її глибини, тобто тієї кількості звуків, що дублюються. Рима може бути простою, складеною, «перерваною», повторюваною. Вона підкреслює, сигналізує про синтаксичну структуру вірша, увиразнює паузи між рядками, дає відчуття закінчення строфи.

Щодо алітерації – то це повтор приголосних звуків у словах, які стоять поряд або недалеко один від одного в тексті. Чиста алітерація трапляється рідко, здебільшого одночасно виступають й інші явища фоностилістики. За допомогою неї автор «зображує» явища природи, стан людини, звуки навколишнього середовища. Наприклад, звук [л] вимовляється легко, тому здатний асоціюватися з польотом, легкістю.

У науці асонанс розглядається як повтор голосних звуків у словах, які є суміжними або близько розташовані в тексті. Фоностилістика використовує це явище порівняно нечасто, оскільки розмаїття голосних фонем менше, ніж приголосних. Асонанс простежується тільки впродовж великої частини тексту, а не на декількох суміжних словах. Цей звуковий повтор створює звукову палітру, тон тексту; увиразнює не тільки окремі слова, а й строфу чи її частину.

Алітерація й асонанс рідко вживаються самостійно, автори переважно використовують повтори кількох звуків, де наявні приголосні і голосні фонemi. Особливо ефективна взаємодія цих двох явищ фоностилістики, що має велике значення у створенні віршованих текстів, тобто характерна для художнього стилю, зокрема поетичного мовлення. Використання алітерації й асонансу в науковому і публіцистичному стилях, у прозовому мовленні є

негативним явищем, оскільки цим різновидам мови властиві свої засоби увиразнення, підкреслення слів чи думки.

У прозовому мовленні художнього стилю засоби фоностилістики не так чітко виражені. Тому для неї більшу роль відіграє логічне членування думки, а не ритмічне; великий обсяг текстів, мале значення у виділенні окремого слова, фонemi.

Вважаємо доцільним наголосити, що засоби фоностилістики не мають постійного стилістичного значення, вони його отримують і реалізують у контексті. Всі елементи фонетичної стилістики існують як прийом оформлення змісту висловлюваного, а не його форми. Вони нічого не означають самі по собі, а виконують свою роль у взаємодії, у тексті під рукою майстра слова.

Важливим компонентом стилістики мови є лексика та фразеологія. Саме через різноманітні мовні явища лексики й фразеології розкривається характер національної мови. У цих розділах мовознавства стилістика вивчає вживання в окремих стилях мовлення фразеологізмів, значень, певних слів, їх емоційно-експресивне забарвлення. У лексиці лінгвостилістика також займається аналізом лексичних синонімів, використанням у мовленні неологізмів, архаїзмів, діалектизмів та ін. Упродовж багатьох років дослідники лексичної стилістики займалися вивченням окремих питань цього напряму мовознавства. Над вивченням основних лексичних категорій працювала А. П. Коваль [28], результати цих досліджень лягли в основу її книги «Практична стилістика сучасної української мови». Власне стилістичним аспектом лексичних явищ характеризуються праці І. Г. Чередниченка [70]. Найглибше проаналізував стилістичні можливості лексики й фразеології І. П. Їжакевич у курсі «Сучасна українська літературна мова. Стилiстика» (за ред. Білодіда І. К.) [62]. На сучасному етапі існують багатоаспектні та різнопланові дослідження лексичного і фразеологічного складу української мови у стилістичному відношенні, результати яких відображені у дисертаціях, монографіях, книгах українських науковців.

Слово є могутньою зброєю на устах мовця, засобом передавання думки. «Стилістична природа слова може полягати як у тому, що воно визначає специфічне обличчя стилю, так і в тому, що у певних, стилістично зумовлених межах, лексема вживається в будь-якому функціональному стилістичному оточенні» [12, с. 77]. У лексиці і фразеології на семантику слова також нашаровуються додаткові оцінки. Стилістичне забарвлення слова – це його місце в контексті, у певній системі або ряді слів.

Г. П. Їжакевич говорить про наявність стилістичних опозицій у лексичній системі української мови: «а) функціонально-стильова (функціонування професіоналізмів, лексики ситуативного вживання; високої, низької, нейтральної); б) діяхронічна (функціонування неологізмів, історизмів); в) нормативно-регіональна (використання розмовної лексики, діалектизмів, жаргонізмів тощо); г) експресивно-емоційна (використання експресивної, емоційної лексики); д) семантично-формальна (використання антонімів, омонімів, паронімів)» [62]. Така класифікація лексики української мови з погляду стилістики є доволі глибокою, оскільки вчений здійснив аналіз майже всіх можливих лексико-стилістичних ресурсів мови. Однак єдиної класифікації лексико-стилістичних можливостей мови не існує. А. П. Коваль стає на захист традиційної класифікації й аналізує основні лексичні категорії [28]. Класифікація І. Г. Чередниченка чисто стилістичного характеру, у якій висвітлена загальноповсюджені та вузькостилістична лексика; архаїзми, неологізми; антоніми, синоніми, омоніми; метафори [70]. На сторінках курсу «Сучасної української літературної мови» свої погляди з питань класифікації стилістичних ресурсів лексики висловив П. Й. Горецький [62], який аналізує стилістичне забарвлення загальноповсюджених, специфічно-повсюдгових, виробничо-професійних, емоційних, абстрактних, науково-термінологічних, ділових, діалектичних, архаїчних слів, неологізмів. Отже, українські мовознавці поряд із стилістами, що вивчали інші мови, розробили низку наукових класифікацій лексики сучасної української літературної мови зі стилістичного погляду.

Зважаючи на сильні сторони класифікацій учених (хтось надавав перевагу лексиці, хтось – стилістиці), сучасне мовознавство має

систематизувати лексико-стилістичні ресурси мови з урахуванням взаємодії лексичних елементів, їхнього стилістичного навантаження і ролі в певних періодах розвитку мови. Саме такий підхід вважаємо найпереконливішим і на часі, оскільки має за підложжя останні досягнення педагогіки. Нам імponує підхід А. П. Коваль [28], Г. П. Їжакевича [62], незважаючи на те, що їхні класифікації варто уточнити та доповнити. Маємо на меті проаналізувати лексичні можливості мови зі стилістичного погляду, який був би суголосним до вимог, що притаманні сучасній українській літературній мові: використання загальноповживаної лексики, слів з переносним значенням, стилістично забарвленої лексики; синонімів, антонімів, омонімів; фразеологічних конструкцій. Закцентуємо на характеристиці не самої лексичної категорії, а на її стилістичному навантаженні.

Стилістично нейтральна лексика притаманна всім стилям мовлення, оскільки ці слова позбавлені стилістичного забарвлення та означають в основному відомі поняття. Ці ж слова можуть відзначатися й емоційно-експресивними відтінками, якщо їх вживати в переносному значенні (полісемія, порівняння, метафоризація). Слова в переносному значенні вживаються в художньому й публіцистичному стилі, рідше – у розмовному. Для наукового й офіційно-ділового вони не характерні. Полісемію як основу каламбура широко використовують у художньому мовленні. При вживанні двох багатозначних слів можливо перейти від вузького поняття до ширшого в мовленні. Л. А. Булаховський такий стилістичний прийом назвав «проміжною ланкою» [7]. Полісемічні слова в одному тексті дозволяють зосередитися на душевних переboях, переплести психологічні лінії, а також уміло використовувати слова у довільному, незв'язаному контексті. На основі асоціацій відбувається метафоризація, яка спрямована на те, щоб створити асоціативну символіку, антропоморфізацію, суміжність через перенесення. Стилістичне перенесення семантики слова з непрямим значенням, засноване на метафоризації, стало основою для створення тропів: епітета, метафори, метонімії, гіперболи, синекдохи, літоти.

У лексичній стилістиці особливе місце мають стилістично забарвлені слова, які характеризуються вузьким стилістичним забарвленням – це емоційні слова, неологізми, термінологічні, діалектні слова, архаїзми.

Термінологічну лексику, до якої належать наукові слова, професіоналізми, терміни, досліджували Л. А. Булаховський [7], І. К. Білодід [62]. Багаторічний досвід цих досліджень дав змогу зробити висновок, що термінологічну лексику органічно використовують у науковому, офіційно-діловому стилі, рідше в публіцистичному, де їй відведена дефінітивна та номінативна функція. У кожному різновиді наукового стилю ця лексика виявляє якусь свою винятковість. У науково-популярному термінологічна лексика слугує стилетвірним функціональним елементом, хоч і може бути стилістично нейтральною. Найвища її концентрація у власне науковому стилі, оскільки тут її характер вузькоспеціалізований. Науково-термінологічна лексика у публіцистичному стилі також може стати джерелом гумору, виконуючи номінативну функцію. Термінологічна лексика в художньому стилі, за твердженням Л. А. Булаховського, функціонує у таких планах: без стилістичної настанови та стилістично-виражальному [7].

Широко в розмовному стилі використовують діалектизми, але вони побутують і в художньому, і в науковому стилі також. У науковому їх досліджують із наукового погляду в мовознавстві. Цьому питанню приділяли увагу І. К. Білодід [62], А. П. Коваль [28]. У художньому стилі вони стали засобом досягнення стилістичної експресії. У мовознавстві описано, досліджено загальномовні та індивідуальні діалектизми у межах різних функціональних стилів (Л. А. Булаховський [7], І. Г. Чередниченко [70], А. П. Коваль [28], І. Й. Тарасенко [62]).

Нам близька позиція вчених щодо поширення неологізмів у мовленні. Зауважимо, що найперше загальномовні неологізми вживаються в публіцистичному стилі, а згодом поширюються в інших функціональних стилях, де згодом позбуваються характеру новизни. Індивідуальні неологізми

характерні для художнього стилю й частково публіцистичного, де їм відведена важлива стилістична функція – естетично впливати на читача.

Дослідження Л. А. Булаховського [7], І. К. Білодіда [62], Л. Г. Скрипник [60] дозволяють зробити висновок, що архаїзми (архаїзми стилістичні та історизми) обмеженого, але чіткого й виразного стилістичного спрямування. Архаїзми стилістичні в публіцистичному та художньому стилях вживаються для зображення певного історичного етапу, з метою піднести, підкреслити описуване, а також висловити сарказм, іронію. Історизми у публіцистичному й художньому стилях функціонують як важливі мовностилістичні засоби, які відтворюють культурно-побутовий колорит епохи, і як метафори. Для наукового стилю це нейтральні терміни, які допомагають відтворювати історичні часи та реалії в певній епосі.

Аналіз теоретичної спадщини А. А. Бурячка [8] свідчить про те, що широко й багатопланово використовують у художньому стилі емоційні слова, щоб підкреслити авторське ставлення до того, про що пишеш, та щоб краще передати власні почуття, охарактеризувати персонажі, створити колорит твору. У публіцистичному й науковому стилях ці слова мають виразне соціальне забарвлення, яке пов'язане з негативними чи позитивними емоційними оцінками.

Вагоме місце лексична стилістика відводить синонімам, тому що «будь-яка стилістика ґрунтується на системі синонімів» [61, с. 125] (слів, синтаксичних, морфологічних, словотворчих конструкцій). Саме синоніміка є головним і найважливішим показником винятковості тексту. Вивченням й аналізом синоніміки займався І. К. Білодід [62] та ін. Добір синонімічних слів свідчить про функціонально-стильовий напрям твору та індивідуально-авторські смаки. В українському мовленні досить різноманітні стилістичні функції синонімів: функція перехресного або взаємного уточнення, коли одне слово деталізує інше; підсилювальна функція; естетична, емоційно-оцінна функції. У синонімічні гнізда об'єднують слова, які мають спільну семантику, але різну функціонально-стильову приналежність, тому дібрати слова в

синонімічний ряд дуже важливо для мовця, оскільки це передбачає добірне використання лексем у тексті (порівняння нейтрального й належного до окремого слова; протиставлення різностильових та нанизування одностильових синонімів), їх комбінування і кількісне навантаження. Лексична синоніміка по-різному відображена в тих чи тих функціональних видах мовлення.

Використання великої кількості мовних синонімів та їх різноманітність є характерними для художнього стилю. У розмовному стилі синоніми вживають значно рідше й навіть одноманітно. Автори широко використовують ці мовні засоби в публіцистичному стилі, зокрема в художньо-публіцистичному, щоб виразити свої задуми та індивідуальність. Офіційно-діловий і науковий стилі обмежено вживають синоніміку. Отже, лексична синоніміка властива кожному стилеві, однак з особливим використанням.

Значне місце в стилістичному ладі української мови І. Г. Чередниченко [70], Г. П. Їжакевич [62] відводять антонімам, які належать до лексико-стилістичної категорії через свої внутрішні семантичні властивості й індивідуальне світосприйняття мовцем. Антоніми – це важливі стилістичні засоби, наділені в тексті важливими стилістичними функціями: антонімічної градації, протиставлення, зіставлення. Антонімія є основою для таких художньо-зображувальних прийомів, як іронічне зіставлення, оксиморон, антитеза. Широко застосовується в публіцистичному й художньому стилях. У науковому з їхньою допомогою одні поняття протиставляються іншим. Подекуди антонімічні слова, виконуючи функцію протиставлення, використовують і в межах офіційно-ділового стилю. Також наявні вони в розмовному мовленні, це ми можемо спостерігати в прислів'ях, приказках, фразеологізмах. Зауважимо, що антонімічне розмаїття української мови значне, а при вмілому його використанні кожна особистість значно збагатить своє мовлення.

Як показують дослідження Л. А. Булаховського [7], І. Г. Чередниченка [70], Г. П. Їжакевича [62], омонімія – це стилістичний засіб з вузьким

спрямуванням у сенсі стильової приналежності та використання. У розмовному, публіцистичному, художньому стилях слугує засобом, за допомогою якого створюють каламбури та комічне. В офіційно-діловому й науковому стилях омоніми застосовують виключно як конкретні назви предметів, понять, дій, явищ.

Значний внесок у розробку теорії стилістики фразеологічних одиниць зробили І. К. Білодід [62], А. П. Коваль [28], М. П. Плющ [54], Л. Г. Скрипник [60]. Учені дійшли висновку, що фразеологізми – особливі мовні одиниці, які мають чітко виражене стильове призначення. Вони характерні для окремих стилів, бо одні з них, передаючи певні думки, співвідносяться з деякими поняттями, а інші – є образними, стилістичними категоріями. Кожний стиль володіє своєрідним запасом фразеологізмів, що поділяються на три групи: розмовно-побутові, народнопоетичні та книжні.

У науковому стилі є різновиди в галузі точних і гуманітарних наук, для яких наявне особливе використання фразеологічних конструкцій. Для мови точних наук характерні термінологічні фразеологізми без будь-яких образних елементів, іменні фразеологізми з родовим поняттям (система координат), паралельні синонімічні еквіваленти фразеологізмів, прізвища вчених, фразеологізми з постійним лексичним членом і змінною семантичною одиницею. Усі вони характеризуються безобразністю, відсутністю експресії, метафоризації. У галузі гуманітарних наук існують термінологічні сполуки, фразеологізми соціального плану, стилістично марковані фразеологічні конструкції. Образні фразеологізми наявні також у науково-популярному підстилі, хоч і в обмеженій кількості. Офіційно-діловий стиль використовує термінологічні фразеологізми будь-якої галузі (хоч вузькотермінологічні йому не властиві), загальноприйняті штампи; можливе експресивне забарвлення висловлювання з піднесено-урочистим звучанням у документах високого державного рангу. Для публіцистичного стилю фразеологія – один з основних виражальних засобів, якщо виконує функцію створення сатиричного чи комічного ефекту. Особливо широко фразеологічні конструкції вживаються в

художньому мовленні. Стилiстичнi функцiї фразеологiзмiв у ньому рiзноманiтнi: надають етнографiчного колориту твору, пiдкреслюють вiдповiднi риси героїв; є засобом iндивiдуалiзацiї мови персонажiв, їх образної характеристики; вживаються з метою iнтимiзацiї твору; як назви творiв чи роздiлiв. Художнiй стиль мiстить у собі необмеженi можливостi для використання стилiстики фразеологiчних конструкцiй. Маємо пiдстави твердити, що фразеологiзми наявнi i в розмовному стилi, адже саме звiдти вони перейшли в iншi стилi.

Отже, можемо стверджувати, що важко переоцiнити стилiстичну роль специфiчної лексичної системи української мови, яку виконують не лише експресивнi й емоцiйнi слова, а й iншi лексеми. Їх вибiр зумовлюють багато рiзнопланових семантико-стилiстичних причин, i це важливий матерiал для того, щоб створити певний стиль мовлення. Зазначимо, що весь лексичний склад української мови вправний мовець може використовувати зi стилiстичною метою. Тому стилiстичнi особливостi сучасної української лiтературної мови та її лексичний фонд на сучасному етапi її функцiювання можна досліджувати рiзнопланово.

Стилiстичний аспект вивчення засобiв словотвору – досить нове явище у мовознавчiй науцi. Тiльки з другої половини ХХ ст. в українській лiнгвiстицi почалися дослідження власне стилiстичного словотвору, хоча ранiше вказувалося на стилiстичнi функцiї деяких словотворчих засобiв. Вивченням засобiв словотвору з погляду стилiстики займалися А. П. Коваль [28], Г. П. Їжакевич [62]. У лiнгвiстицi iснує декiлька принципiв аналізу стилiстичних функцiй словотворчих засобiв. Один з них аналізує засоби i способи словотвору за їх уживанням у функцiональних стилях мовлення (А. П. Коваль [28]), другий вивчає стилiстичнi функцiї окремих словотворчих засобiв (І. Г. Чередниченко [70]), третiй досліджує словотворчi засоби за їх приналежнiстю до словотвору певних частин мови (Г. П. Їжакевич [62]). Найбiльш переконливим i сучасним пiдходом до вивчення й опису стилiстики

словотвору вважаємо такий, що передбачає аналіз властивостей словотворчих засобів та їх належності, вживаності в окремих функціональних стилях.

Слова, утворені морфологічним способом (суфіксація, префіксація, основоскладання і словоскладання), мають емоційне забарвлення, своє стилістичне застосування. Стилістичні можливості словотвору виявляються у зіставленні слів одного кореня і одного значення, але різного словотворчого оформлення. Найголовніша роль у стилістичному забарвленні слів належить суфіксам і префіксам. Обмежимося групами суфіксів, які вносять у лексичне значення слова різні додаткові семантичні відтінки і в свою чергу надають висловлюванню певного стилістично-кolorитного забарвлення.

Суфікси *-анн-, -енн-, -інн-* (*вживання, народження, терпіння*) творять слова з абстрактним, загальним значенням, назви опредмеченої дії. Здебільшого ці віддієслівні іменники вживаються в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях. У художньому й розмовному стилях утворення з такими суфіксами майже не трапляються (подекуди наявні лише в поезії, фольклорі). Суфікси *-ств- (-зств-, -цств-), -ість* (*мовознавство, абстрактність*) утворюють іменники з узагальненим вираженням властивості або стану, назви абстрактних понять та збірні іменники і мають теж книжний характер, але меншого відтінку, ніж попередні, що пояснюється їх походженням. Суфікси *-неч-, -анин-, -в-, -от-* (*ворожнеча, страханина, базарва, злидота*) надають словам зневажливого, негативного характеру і вживаються у розмовному і художньому стилях мовлення. Стилістично активними є суфікси *-ш-, -их-, -к-, -ух-, -ун-* (*депутатша, Біличка, співуха*), що утворюють назви жінок, усі вони мають розмовний характер і поширені лише в розмовному і художньому мовленні. Суфікси, що утворюють чоловічі назви, надають словам відтінку зневаги, іронії: *-л-, -ил-, -к(о), -ій, -ак(а), -як(а)* (*хамло, вертко, словак, пияк*) і поширені в тих же стилях мовлення, що і попередні. Як емоційно забарвлені форми у стилістиці розглядаються суфікси на означення зменшеності, здрібнілості та збільшеності, згрубілості. Суфікси *-ок-, -ець-, -ин-, -очок-, -чок-, -есеньк-, -ісіньк-, -ичок* (*синок, ставочок, малесенький*) є

виразником пестливості, ласкавості або фамільярності, за їх допомогою створюється колорит ліричності, пестливості. Ця суфіксація характерна для розмовного і художнього стилів. Суфікси *-ищ-*, *-иськ-*, *-юк-*, *-яг-*, *-ур-*, *-уш-*, *-енн-* (*ручище*, *катюга*, *силенний*) виражають зневажливе, іронічне, фамільярне ставлення, надають словам різноманітних відтінків – підкреслюють силу, міць, великий розмір, виражають зневагу, презирство, грубість. Слова, утворені цим типом суфіксації, належать до розмовного стилю.

У стилістичному відношенні префікси прикметників більш виразні, ніж іменникові. Часто префіксація поєднується із суфіксацією. Аналіз вживаності префіксів у словах дав нам змогу зробити висновок щодо їх стилістичних функцій. В основному слова, утворені за допомогою префіксації, використовуються в усіх стилях мовлення, але не в однаковій кількості. Стилiстична виразність префіксів, як показали дослідження, залежить від значення новоутворених слів. Проаналізуємо деякі випадки стилістичного вживання цих словотворчих засобів. Префікси *па-*, *пра-*, *су-*, *уз-*, *прі-* (*пагінець*, *пращур*, *узвар*), утворюючи іменники, часто мають забарвлення урочистості, піднесеності, поетичності, вживаються в художній літературі. Префікси *проти-*, *анти-* *контр-*, *ультра-*, *архі-* (*контрудар*, *ультразвук*), утворюючи здебільшого терміни, надають лексемам книжного відтінку, тому частіше наявні у науковому стилі. Префікс *не-* (*неук*, *негарний*) заперечує семантику слова і лише подекуди, а саме у художньому стилі, виконує виразну стилістичну функцію – виражає негативне, зневажливе забарвлення. У науковому стилі утворює антоніми і позначає більш стриману оцінку предмета, ознаки, дії. Префікс *най-* (*найсильніший*) забарвлює слова відносно їх емоційної суб'єктивної оцінки якості. У науковому й офіційно-діловому стилях вживаються прикметники, утворені за допомогою цього префікса, які мають найзагальніше значення; а в основному використовуються ці новоутворення в художньому й розмовному стилях. Префікс *пре-* (*прекрасний*) надає словам розмовного, книжного, урочистого, поетичного, або навіть іронічного відтінку залежно від стилістичної якості основи і використовується

в художній або розмовній мові. Вказівку на початок дії та підсилення емоційності слів у всіх стилях мовлення здійснює префікс *за-* (*заробити*). З урахуванням змісту висловлювання і семантичного значення слова префікс *ви-*, який у дієсловах визначає напрям у просторі, у художньому стилі є допоміжним посилювальним елементом стилістичного вираження експресивності, іронії, сарказму (*вичепурився, висмоктувати*). У розмовному й художньому стилях префікс *роз-* (*розкрадати, розібрати*) вносить у значення дієслів відтінок інтенсивності дії. Стилістичного значення довготривалості, довгоповторюваності дії надає словам префікс *попо-* (*попоспати, попоїсти*) у розмовному та художньому мовленні.

Отже, маємо підстави твердити, що стилістичні засоби словотвору, які відомі своїми стилістичними функціями, мають важливе значення для стилістичного забарвлення слів та творення всіх стилів мовлення.

Стилістичні явища, що ґрунтуються на граматичних категоріях морфології, не дуже продуктивні у формуванні особливостей стилів мовлення. Лише в мові художнього стилю створюють окремі стилістичні колорити, в інших стилях – не виконують своїх стилістичних функцій. У нашому дослідженні головна увага звертається лише на найбільш яскраві прояви стилістичних ознак граматичних категорій, які функціонують у художньому і розмовному стилях.

Граматична категорія роду набуває стилістичного забарвлення тоді, коли існує заміна родових ознак або паралельні форми виявлення родів. Відбувається це з метою підсилення позитивної чи негативної оцінки певних реалій, явищ, осіб; відтворення іронії, зневаги, сарказму, сатири чи навпаки пошани, пестливості, симпатії.

Категорія числа теж може мати певне стилістичне забарвлення. Повторення форми множини вживається з метою прояву надмірної кількості. Використання форми «авторської» множини властиве науковому і публіцистичному стилям. Форма множини загальних назв – переважно вираження презирства, зневаги, негативного ставлення до чогось. Двоїна

зрідка поширена в діалектному мовленні розмовного стилю, а як засіб його відтворення і в художньому.

Категорія відмінка майже не виконує стилістичних функцій, окрім кличного відмінка: із стилістичним забарвленням пестливості, лагідності чи навпаки зневаги, грубості поширена в розмовному і художньому стилях.

Використання форм одного часу замість іншого, за твердженням О. Д. Пономаріва [56], надає твору характеру експресивності, чергування цих форм – увиразнює мову.

Наказовий спосіб дієслів може створювати відтінок бажання, колорит художності, експресивності.

Короткі і нестягнені форми прикметників використовуються як стилістичний засіб у художньому і розмовному мовленні. Ступені порівняння прикметників характеризуються певною стильовою приналежністю: проста форма міжстильова, складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння властива для наукового й офіційно-ділового стилів мовлення.

Отже, можна зробити висновок, що морфологічні категорії відіграють у мовленні різні стилістичні функції, забарвлюють його. Усе це залежить безпосередньо від значення, особливостей форм кожної частини мови чи граматичної категорії.

Усі частини мови виконують у тексті насамперед комунікативну функцію, але кожна з них має виражальні можливості, стилістичні властивості й особливості. Стилiстичні функції частин мови залежать від самого її значення та від способів використання у мовленні. Найвиразніше виявляються тоді, коли одночасно вживаються різні формально-граматичні варіанти однієї частини мови, які є синонімічними, і коли та чи інша форма слова має особливе значення. Найбільш яскраво проявляються стилістичні властивості морфології в художньому стилі. Серед представників вітчизняного мовознавства цю проблему у своїх працях розглядали І. К. Білодід [62], І. Г. Чередниченко [70], М. І. Пентиліук [47], В. С. Ващенко [9]. Здебільшого питання стилістичних засобів морфології досліджували не спеціально, а в ході аналізу стилістичних

ресурсів мови взагалі. У сучасній лінгвістиці представлені різні погляди на характеристику морфологічних засобів стилістики, їх класифікацію. Більш переконливою видається думка В. С. Ващенка [9]. Автор характеризує стилістичні функції окремих частин мови, а потім певних граматичних категорій.

За допомогою іменників читач отримує інформацію про події, факти, явища. Вони є головними в текстах публіцистичного, наукового, офіційно-ділового стилів. Зі стилістичного боку формують основу позитивних речень, творять статичні описи, мовні вокалізми. Іменники мають також більше художніх ознак, коли виступають у контрастних позиціях до дієслівних побудов і підтримують художнє напруження тексту. Стилiстичні можливості іменників проявляються в текстах, побудованих на іменниковій основі або на протиставленні їх з дієсловами.

Дієслова у мовленні, називаючи життєві процеси, забезпечують динамічне розгортання дії. Значну стилістичну вагу має ампліфікація дієслівних форм, потенціальна дієслівність. Дієслівні однорідні члени речення увиразнюють художнє змалювання рухливих явищ дійсності і характерні для художнього й розмовного стилів. Метафори, створені на основі дієслів, поширені в художньому мовленні як образний засіб. Ампліфіковані дієслівні словесні ряди функціонують в усіх стилях мовлення.

Стилiстична функція прикметника і дієприкметника полягає в окресленні й увиразненні ознак предметів, явищ, понять та в метафоричній характеристиці їх. Такі метафори досить поширені, створюють витончені та яскраві видозміни мови, потрапляючи у відповідне текстове оточення (частіше в художній і розмовній мові), де виступають у функції епітетів. Ампліфікація на основі прикметників та дієприкметників є важливим засобом у художніх творах. Як увиразнення тексту виступає зіставлення цих частин мови як однорідних і відокремлених членів речення.

Стилiстичні можливості займенників дуже великі. На ґрунті їх метафоризації будуються різні стилістичні нашарування в художньому стилі. За допомогою цієї частини мови, як показав аналіз текстів, творяться різноманітні

стилістичні побудови, досягається певний виразовий ефект. Займенники можуть бути формою ліричного, інтимного, задушевного, авторського, прихованого. Певний стилістичний ефект має явище пропуску займенників.

Стилістичною ознакою збірних числівників є широке вживання їх у розмовному стилі мовлення і неправомірне використання в науковому й офіційно-діловому стилях. Збірні числівники, або їх експресивні форми (*двійко, двієчко*) найчастіше пов'язуються з іменниками назвами істот, чи вживаються без них. Порядкові числівники в розмовно-побутовому, публіцистичному мовленні опредмечуються, входять до складу фразеологізмів, набувають експресивного забарвлення.

Стилістичні функції прислівників проявляються тоді, коли вони є своєрідним означенням до інших частин мови: підсилюють, уточнюють, підкреслюють назви ознак, дій, предметів. Функціонують переважно в художньому та розмовному стилях.

Прийменники також мають стилістичні особливості. Повторно вживаний прийменник увиразнює мовлення, створює фольклорний лад, інтонацію наростання, формує градацію.

Сполучники, виконуючи стилістичну функцію, підсилюють зміст тексту, створюють ефект розмовності, ритмічно членують поетичні твори здебільшого в художньому і розмовному мовленні.

Частки найбільш поширені в художньому й розмовному стилях, де виступають засобом відтворення певних емоцій, посилення дії чи якості предмета, підкреслюють зміст тексту. Деякі частки вживаються і в науковому, офіційно-діловому стилях мовлення.

Вигуки найбільше функціонують у розмовному та художньому стилі, виступаючи як своєрідні примовки та елементи прислів'їв підвищеної емоційності, римують узгодження певних одиниць, створюють розмовний чи поетичний колорит.

Тексти всіх стилів мовлення творяться за допомогою речень, з урахуванням змісту, призначення, структури, емоційно-експресивного

забарвлення. У процесі аналізу наукових праць І. К. Білодіда [62], І. Г. Чередниченка [70], С. Я. Єрмоленко [24], М. І. Пентилюк [47; 48], О. Д. Пономаріва [56], В. С. Ващенко [9] ми констатували, що питання стилістичного синтаксису носило двоякий характер – аналіз стилістичних особливостей синтаксичних категорій та дослідження синтаксису окремих функціональних стилів. Синтаксис мовлення має велике значення для мови, але стилістично забарвлені його одиниці не мають чіткої приналежності до окремого стилю мовлення – вони використовуються в різних сферах. Пропонуємо характеристику стилістичних функцій окремих складових синтаксису – такий підхід на сьогодні видається найбільш переконливим і сучасним.

Яскравого стилістичного забарвлення набуває у реченні підмет, виражений прислівником, дієсловом, часткою, вигуком. Займенниковий підмет увиразнює речення, надає йому експресивності. Особливе стилістичне забарвлення має ампліфікований підмет. Найчастіше ці стилістичні функції підмет виконує в художньому й розмовному стилях, в інших – це стилістично нейтральні його форми.

Ускладнені присудки властиві науковому, офіційно-діловому стилям, прості ж присудки переважають у художньому й розмовному, де активніші зі стилістичного погляду. Поширений в художньому мовленні емоційний присудок, виражений іменником у непрямому відмінку з прийменником, інфінітивом з допоміжними елементами. Надають усно-розмовного колориту присудки, утворені за допомогою вигуків, звуконаслідувальних слів, фразеологізмів.

Однорідні члени речення характерні для всіх стилів мовлення: у науковому й офіційно-діловому стилях передають точну і вичерпну інформацію, в художньому і публіцистичному є засобом створення емоційності, експресивності; для розмовного характерно невеликі однорідні ряди. Однорідні члени речення з порушеною логічністю створюють комічний ефект, незвичайність, небуденність, збільшують емоційно-експресивний

характер мовлення. Ці синтаксичні категорії відтворюють картини життя, виражають пафосність, піднесеність, увиразнюють мовлення. Концентрація дієслівних однорідних рядів показує енергію діяння, прикметникових – яскраву характеристику ознак, іменникових – різноманітність предметів.

Відокремлені члени речення існують як фактор експресії: у науковому й офіційно-діловому стилях – це деталь повідомлення, конкретизації; у художньому – це засіб образності, оцінки; у розмовному – здебільшого це подробиці розповіді, опису. Особливе стилістичне навантаження мають відокремлені означення, що перейшли в епітети, вони створюють ефект максимуму експресії, увиразнюють мовлення. Відокремлені обставини більше вимежовують об'єкт, привертають до нього увагу. Вставні слова в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях оцінюють, вказують на стосунки між частинами тексту, передають ставлення автора до нього; у художньому стилі відтворюють комічні картини, емоційно забарвлюють мовлення.

Семантичною виразністю вирізняється звертання: власне звертання поширене в усіх стилях, риторичне звертання характерне для художнього мовлення як засіб створення певного напруження, привернення уваги читача.

Стилістичне забарвлення простих двоскладних речень залежить від форм вираження членів речення, порядку, інтонації, про що йшлося вище. Прямий порядок слів характерний для всіх стилів мовлення, інверсія застосовується лише в художньому і розмовному мовленні. Неповні речення наявні теж у цих стилях.

Стилістичні якості складних речень менш місткі, ніж простих. Складносурядні речення відзначаються легкістю, образністю, вони творять здебільшого описи, увиразнюють мовлення в художньому стилі. Складнопідрядні речення поширені в книжних стилях, де увиразнюють мовлення, виконуючи певні синтаксичні функції.

Пряма мова використовується у художньому і розмовному стилях, де створює зразки мовлення, індивідуалізує мову героїв. Непряма мова позбавлена стилістичних функцій. Великі синтаксичні конструкції найбільш

характерні для офіційно-ділового, наукового стилів, проте наявні і в художньому мовленні.

Інтонавані синтаксичні категорії використовуються для стилістичного забарвлення мовлення. Питальні речення функціонують в художньому і розмовному стилях, де підсилюють, зміцнюють, увиразнюють текст, виражають стан людини, передають емоційні відтінки. Можуть траплятися в науково-популярному і публіцистичному мовленні. Окличні речення увиразнюють мовлення, передають стан людини, відтворюють оцінки предметів і явищ, заперечують чи стверджують думку, створюють експресію, пафосність, урочистість чи навпаки зневаження.

Стилістичні фігури – це специфічна організація тексту зі стилістичного погляду, яка використовується для його виділення і впорядкування. Вони зустрічаються у художньому, публіцистичному і розмовному стилях, де увиразнюють мовлення, посилюють емоційно-експресивну навантаженість. Усі стилістичні фігури (еліпс, умовчання, повтор, полісиндетон, плеоназм, тавтологія, ампліфікація, градація, анафора, епіфора) є важливими показниками стилю автора.

Маємо підстави твердити, що багато стилістичних явищ тісно пов'язані і з синтаксисом, де майже кожна його категорія стилістично різноманітна, особлива.

Отже, можемо стверджувати, що усім мовним рівням, від фонетичного до синтаксичного, притаманні стилістичні функції мовних одиниць. Для створення тексту як основної комунікативної одиниці необхідні глибокі знання стилістичних ресурсів мови та їх приналежності до стилю, що формує вміння і навички для створення стилістично-диференційованих висловлювань в 5–9 класах основної школи, а у 10–11 класах вони поглиблюються і систематизуються на основі знань стилістичних засобів мови, які необхідні як структурні одиниці для створення тексту.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТИЛІСТИКИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

2.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення вивчення стилістики в ЗЗСО

Питання навчання стилістики висвітлено в низці дисертаційних досліджень. Зокрема дисертаційні праці 70-х років ХХ ст. стосуються питань навчання стилістики у школі здебільшого 4–8 (5–9) класів. У дисертаційному дослідженні «Вивчення стилістики української мови в середній школі» [30] П. П. Кордун наголошує на важливості стилістичного аналізу під час навчання стилістики української мови в основній школі та підтверджує висунуту думку експериментально перевіреною системою вправ для учнів середніх класів.

Методику вивчення функціональних стилів представлено в дисертаційних працях М. І. Пентилюк – «Елементи стилістики на уроках української мови в 4–6 класах» [47], «Теоретичні основи навчання стилістики в середній школі» [52]. Авторка довела необхідність безперервного навчання стилістики з 1 по 9 клас з урахуванням принципів наступності і перспективності. У дослідженнях представлено науково обґрунтований опис методів роботи зі стилістики, доведено ефективність застосування стилістичного спостереження й експерименту у виробленні навичок стилістичної грамотності учнів.

І. П. Лопушинський у своїй дисертації «Лінгводидактичні основи методики роботи над художнім стилем у 5–7 класах середньої школи» [33] репрезентує систему роботи над художнім стилем мовлення у 5–7 класах, яку будує на функціонально-стилістичному та комунікативно-діяльнісному підходах до навчання української мови.

У межах дисертаційної праці «Формування в учнів 5–7 класів умінь використовувати засоби емотивності» [20] Г. І. Дідук представила систему

роботи для учнів 5–7 класів щодо формування їхніх умінь використовувати словотворчі та морфологічні засоби вираження емоцій. Автор довела, що поняття мовних засобів емотивності краще усвідомлюються шляхом аналізу та зіставлення текстів різних стилів і використання їх у власних висловлюваннях відповідно до мети й умов комунікації є одним із дієвих факторів формування особистості учня. Передумова успішного засвоєння цих мовних засобів – застосування логічно-побудованої системи граматичних і стилістичних вправ. Поглиблення і систематизація знань про емоційно-експресивні засоби у старшій школі залишилися поза увагою дослідниці.

Наукову роботу «Формування умінь і навичок ділового мовлення в учнів 5–9 класів» [34] М. Є. Марун присвятив вивченню стилістики в основній школі, а саме формуванню в учнів навичок ділового мовлення. Дослідник обґрунтовує висновки результатами експериментального навчання, у межах якого впроваджує систему запропонованих стилістичних вправ.

У науковому дослідженні «Формування культури публіцистичного мовлення в учнів загальноосвітньої школи» [11] І. С. Гамрецький розробив модель поетапного формування в учнів середньої загальноосвітньої школи культури публіцистичного мовлення. Дослідник запропонував систему вправ з теорії публіцистики (на уроках української мови і в системі позашкільних заходів з української мови) та практичних завдань (лексичних, граматичних, стилістичних), які належить застосовувати вчителів з деякими ускладненнями у кожному наступному класі.

І. А. Кучеренко у своїй дисертаційній праці «Система з розвитку стилістичних умінь і навичок (10–11 класи)» [31] науково обґрунтувала систему роботи над розвитком стилістичних умінь і навичок та розробила експериментальну методику навчання стилістики старшокласників.

Питання вивчення стилістики в 10–11 класах методисти розглядають також і в межах окремих розділів у посібниках, а також у статтях на сторінках наукових журналів.

Уже стали історією посібник О. Л. Білецького і Л. А. Булаховського «Методичні уваги для вчителів старшого концентру трудшколи» [6], у якому питання стилістики Л. А. Булаховський розглядає в розділі «Виразні та образотворчі засоби мови» [6, с. 25–33]; посібник А. П. Машкіна «Методика рідної мови» (1930) [38], у якому є багато цінних наукових ідей щодо роботи із стилістики в старших класах, які сьогодні можна використати словесникам; параграф присвячений стилістиці в «Методиці викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» (1946) [69] С. Х. Чавдарова; навчальний посібник для студентів філологічного факультету «Методика викладання української мови в середній школі» (за ред. С. Х. Чавдарова та В. І. Масальського) [42].

Детальніше зупинимося на підручниках 60-х рр. ХХ ст. – перших десятиліть ХХІ ст. У посібнику «Методика викладання української мови в середній школі» (1965) [21] Є. М. Дмитровський звертає увагу на необхідності використання низки стилістичних вправ у кінці кожної лінгвістичної теми з такими завданнями: утворити від поданих слів за допомогою суфіксів і префіксів антоніми; замінити підрядні речення окремими словами; дібрати синоніми та антоніми до слів; пояснити зв'язок відносних прикметників із епітетами і метафорами. Методичні рекомендації стосуються 5–8 класів. Програма з рідної мови, на базі якої розглянуті питання методики її вивчення, не передбачала на той час окремих уроків мови в старших класах, але її вивчення продовжувалося на уроках літератури під час написання творів різних типів і тренувальних вправ на літературні теми. Робота над мовою у процесі вивчення курсу літератури велася в напрямку збагачення та вдосконалення стилістичної грамотності учнів, що є в основному предметом нашого дослідження. Посібник пропонує такі методи підвищення стилістичної грамотності: звертати увагу на мовні засоби у літературних творах, якими користується учень; навчати учнів замінювати неправильно побудовані речення чи звороти на правильні; використовувати граматико-стилістичні

вправи під час вивчення розділів морфології, словотвору, синтаксису (добирати споріднені слова, пояснювати нове значення або відтінок значення, які надають новоутвореним словам суфікси і префікси і т.д.); формувати стилістичні вміння і навички у роботі над планом, переказом, твором різних типів мовлення та під час написання ділових паперів; виконувати стилістичні вправи не тільки в школі, а і вдома; вести учнями словники-зошити (записувати нові слова в алфавітному порядку або вести тематичні сторінки). Пропоновані види вправ давали можливість, за переконанням автора, збагатити і розвинути мову школярів.

У 1987 році лінгвісти, методисти і психологи підготували два посібники з дидактики рідної мови. Зокрема підручник «Методика вивчення української мови в школі» [40] містить теоретичні основи методики стилістики в 4–8 класах, які репрезентувала М. І. Пентилюк, а саме: завдання і зміст стилістики у шкільному курсі, лінгвістичні основи методики стилістики, визначення стилістичних умінь і навичок, класифікація стилістичних вправ.

У навчальному посібнику «Методика викладання української мови в середній школі» (1989) [41] за редакцією І. С. Олійника виділено окремим параграфом методичні рекомендації щодо навчання стилістики, автором якого є Л. П. Рожило. Однак викладені науково-теоретичні положення стосуються тільки 4–8 класів.

У підручнику «Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах» (2000) [43] для студентів вищих закладів освіти за редакцією М. І. Пентилюк розглянуто питання стилістики в основній школі. Вивчення стилістичного матеріалу в 10–11 класах лише задеклароване. «Посібник для занять з української мови у 9–10 класах» (1972) [32] містить питання практичної стилістики, де поряд із теоретичною частиною, у якій з'ясовано питання про стилістичні варіанти мовних засобів, стилі мовлення, лексичні, фразеологічні та синтаксичні синоніми, запропоновано практичні вправи для вироблення стилістичних умінь і навичок. Автори С. П. Шевченко,

М. В. Павлович, Т. Є. Удод пропонують різні види стилістичних завдань: виправити речення, поставити слова в потрібній граматичній формі, зробити аналіз тексту. На наш погляд, цей посібник вперше передбачив систему вправ на закріплення окремої стилістичної теми. М. І. Пентилюк у посібнику «Робота зі стилістики в 4–6 класах» (1984) [50] зупиняється на проблемі методики зв'язного мовлення, наголошуючи на необхідності лексико-стилістичного аналізу. Авторка наводить приклади вправ із застосуванням цього методу навчання. Систему вправ для формування навичок аналізу текстів різних стилів пропонує посібник «Робота із стилістики в 8–9 класах» (1989) [51]. Завдання вправ передбачає порівняльний аналіз текстів різних стилів (у формі бесіди). У цих книгах викладено погляд на теоретичні і практичні основи методики навчання стилістики в 4–9 класах, що слугує основою для розвитку стилістичних умінь і навичок старшокласників.

Поява посібника «Граматична стилістика української мови» (1985) [22] С. І. Дорошенка стала значним кроком вперед у розвитку методики викладання стилістики в старших класах. У ньому подано основні теоретичні відомості про систему вправ зі стилістики для факультативних занять. У розділі «Стилістичні засоби словотвору» розглянуто стилістичні функції морфем та окремих способів словотворення. Із стилістичних засобів морфології увагу приділено тільки самостійним частинам мови. Найбільш повно представлена синтаксична стилістика. Автор пропонує різноманітні вправи на стилістичне використання мовних засобів, редагування тексту, створення власних висловлювань. У посібнику «Збірник вправ із стилістики» (1987) [29] П. П. Кордун аналізує методи навчання стилістики. Авторка одним із основних методів у формуванні вмінь розмежовувати функціональні стилі, визначати і добирати мовні засоби називає стилістичний аналіз. У збірнику ґрунтовно розроблена система вправ: охарактеризувати мовні засоби в тексті; дібрати слова для вираження певної думки; визначити стилістичні функції слів; утворити власне висловлювання. Методичний матеріал, представлений у

збірнику П. П. Кордун, охоплює майже всі розділи української мови і тому, хоч і призначений для учнів середніх класів, може бути використаний для уроків із стилістики в 10–11 класах.

Проблему методики стилістики частково порушував В. Д. Ужченко у посібнику для вчителя «Вивчення фразеології у середній школі» (1990) [63]. Стилiстичні вправи з фразеологізмами під час вивчення стилів літературної мови можуть бути використані вчителями української мови і в старших класах. Фразеологізми стилістично забарвлені, тому учні, вивчаючи основні стилі мовлення, повинні закріпити знання про ці мовні засоби відповідно до їх стильової приналежності. Вправи передбачають завдання, які стосуються чіткого розуміння стилістичних функцій фразеологічних сполук, добору до них відповідних тлумачень, аналізу цих мовних одиниць у текстах художньої літератури, розподіл за стилями та жанрами. Стилiстичні завдання, подані автором для роботи з фразеологізмами під час вивчення стилів літературної мови, можуть бути використані словесниками і для учнів старшої школи. Питання реалізації завдань стилістики в 10–11 класах виклала М. І. Пентиліук у підручнику «Культура мови і стилістика» (1994) [48], але він рекомендований для учнів гімназій гуманітарного профілю. У підручнику доволі повно висвітлено теоретичні відомості зі стилістики мови і мовлення. Параграфи містять науково обґрунтований опис стилів мовлення (конфесійний стиль не виокремлено), стилістичних засобів фонетики, лексики, фразеології, словотвору, морфології, синтаксису; викладено погляд на засоби милозвучності української мови, тропи і стилістичні фігури. Вимоги до усної й писемної форм ділового мовлення, які сформульовані на сторінках підручника, допоможуть учням оволодіти культурою ділового мовлення, а не тільки завчити особливості і жанри офіційно-ділового стилю. Для закріплення теоретичного матеріалу запропоновано систему вправ з різними видами робіт: охарактеризувати окремий чи всі мовні засоби у тексті (вправи 299, 314, 335 і т.д.), з'ясувати стилістичне забарвлення певних мовних засобів (вправи 308,

328, 333 і т.д.), скласти власні висловлювання (вправи 362, 379, 384) та ін.

Окремий стилістичний розділ подано в посібнику 1995 року для старшокласників і абітурієнтів (автори – Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко) [37]. Теоретичний матеріал допоможе учням 10–11 класів і випускникам школи зрозуміти поняття стилю і стилістичної норми. Співавтори, характеризуючи стилі мовлення, звертають увагу на сферу їх використання, призначення, ознаки, мовні засоби, підстили кожного. Вправи і контрольні завдання «найбільше спрямовані на формування вміння знаходити мовні одиниці в текстах різних стилів, визначати їхні стилістичні функції» [37, с. 228–231].

У посібнику «Уроки розвитку зв'язного мовлення в старших класах» (1996) [72] Г. Т. Шелехова подає методичні рекомендації для вчителя, які можуть бути використані для розвитку стилістичних умінь та навичок на уроках зв'язного мовлення в 10–11 класах. Спеціальні уроки розвитку зв'язного мовлення передбачають складання власних висловлювань різних стилів, типів і жанрів мовлення, що є теж предметом нашого дослідження.

У 1990 році вийшов навчальний посібник для старшокласників у двох книгах за редакцією С. О. Карамана [26]. У першій книзі («Українська мова (теоретична частина)») відомості із стилістики викладено у формі узагальнювальних таблиць. Таблиця «Стили мовлення» характеризує сферу вживання, мету спілкування, основні види висловлювань та стильові риси п'яти стилів мовлення (розмовного, художнього, наукового, публіцистичного та офіційно-ділового). Друга таблиця «Стили мовлення і мовні засоби» відображає вживання найістотніших лексичних і граматичних мовних засобів кожного стилю. У кінці першої частини запропоновано, на нашу думку, не зовсім достатньо вправ для самоконтролю [26, с. 216]. Позитивним є те, що схеми стилістичного розбору тексту [26, с. 256] подано з прикладом виконання такого виду розбору за текстами для його проведення. Робочий зошит навчального посібника містить завдання стилістичного спрямування, але власне стилістичних вправ замало (вправа 2, 5, 7) [26, с. 70–76].

У 1998 році для вчителів-словесників вийшов посібник «Навчання української мови в 10-11 класах» [44] (автори – О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова), що розкривав лінгвометодичні основи чинного на той час підручника «Українська мова» для 10–11 класів середньої школи [67]. Він містить методичні поради щодо уроків стилістики та методичні рекомендації щодо використання підручника, а саме таких навчальних тем: 10 клас – «Стилістичні засоби словотвору» [44, с. 34–38], «Стилістичні засоби морфології» [44, с. 43–48]; 11 клас – «Типи, стилі і жанри мовлення» [44, с. 114–117]. Додатковий дидактичний матеріал стилістичного спрямування подано тільки для вивчення стилістичних засобів словотвору і морфології, і має на меті виконання однотипних видів робіт – пояснити, якого значення надають словам чи текстам окремі мовні засоби (префікси, суфікси, алітерація, тощо). Поза увагою авторів залишилися теми для вивчення стилістичних засобів фонетики, лексики і фразеології, синтаксису, включені до програми з рідної мови для 10–11 класів [57].

Навчальний посібник О. Глазової «Рідне слово» [14] висвітлює питання методики розвитку зв'язного мовлення, побіжно характеризує питання теорії стилістики, які стосуються вивчення монологічних висловлювань різних типів, стилів, жанрів; ділових паперів; написання творів і переказів. Заслуговують на увагу пропоновані види завдань: визначити типи мовлення; охарактеризувати особливості типу мовлення, мовні засоби у тексті; з'ясувати мовленнєву ситуацію під час діалогу. Методичні рекомендації щодо написання ділових паперів містять приклади мовних кліше для окремих жанрів офіційно-ділового стилю.

Розглянемо також важливі, на нашу думку, статті, присвячені обговорюваній проблемі.

У статті «Граматико-стилістичні недоліки в письмових роботах учнів 8–10 класів» (1957) [60] Л. Г. Скрипник привертає увагу вчителів до учнівських огріхів, дає рекомендації словесникам, як правильно скерувати діяльність

учнів на їх виправлення. Наведені приклади стали корисними для добору стилістичних вправ. Автор систематизує різнотипні граматико-стилістичні помилки відповідно до розділів шкільної граматики: морфології і синтаксису.

У статті «До питання про піднесення стилістичної грамотності учнів 8–10 класів» (1958) [58]) Ф. Я. Серeda звертає увагу на помилки стилістичного характеру (неправильне вживання прийменникових конструкцій), які зумовлені недостатнім знанням норм української літературної мови, впливом місцевих діалектів, російської мови. Автор радить учителям запровадити продуману, підготовлену систему вправ, щоб запобігти вживанню неправильних конструкцій у мовленні учнів. Пропонуються такі види робіт: – ввести в речення правильні синтаксичні конструкції, в яких учні припускаються помилок; – створити власні подібні конструкції. У статті наведено низку прикладів синтаксичних конструкцій із посереднім керуванням російською мовою та їх українські відповідники.

У науковій статті 1970 року «Питання стилістики на уроках синтаксису простого речення в 10 класі» [5] І. С. Бацій розглядає питання опрацювання і вивчення учнями 10 класу стилістичної ролі односкладних і називних речень. Автор пропонує використовувати стилістичний експеримент й аналіз на уроках української мови, наводячи приклади вправ на матеріалі текстів з української літератури.

На важливості стилістичних спостережень під час вивчення лексики, фразеології, словотвору, граматики, морфології, які будуються на матеріалі текстів художньої літератури, наголошує В. Я. Мельничайко у статті «Елементи стилістики при вивченні частин мови» (1979) [39]. Автор підкреслює, що стилістична робота має проводитися систематично, принагідно (наприклад, під час виконання завдань і вправ використовуване стилістичне спостереження; характеризуються стилістичні функції мовних одиниць, їх стильова приналежність). Стилiстичний експеримент в усній і писемній формі, вправи на побудову і перебудову речень, стилістичні

спостереження, пропоновані для вчителів середніх класів, можуть бути творчо використані і в 10–11 класах.

Заслуговує на увагу і стаття І. І. Дацюка «Матеріали до вивчення речень з однорідними членами (стилістичні вправи)» (1990) [18]. Характеризуючи широкі стилістичні можливості цих синтаксичних конструкцій, автор наводить цікаві види вправ для розвитку навичок стилістично правильно будувати конструкції з однорідними членами: розмістити однорідні члени речення, дотримуючись логічних вимог; перебудувати або скласти речення, використовуючи різноманітні сполучники у відповідних синтаксичних конструкціях.

З 1997 року в журналі «Дивослово» питання методики вивчення стилістики в 10–11 класах частково розглянула О. П. Глазова у «Матеріалах до уроків мови в 10 та 11 класах» [14; 15; 16]. На сторінках фахового журналу авторка викладає певні теоретичні положення і пропонує практичні завдання із стилістики. Потрібно зазначити, що різні види робіт є досить цінним методичним матеріалом для вчителя-словесника. Стилістичні вправи розміщено в окремих стилістичних темах, види робіт у вправах різнопланові: з'ясувати стилістичну роль мовних засобів, пояснити вживання мовних засобів у певних стилях, визначити стиль тексту, назвати мовні ознаки окремого стилю.

Дидактичний матеріал для використання на уроках зі стилістики запропонувала Н. Юрійчук у статті 2002 року «Ознайомлення учнів старших класів із сучасними діловими паперами» [74]. Типи стилістичних вправ є цікавими і доречними для використання вчителями-словесниками під час роботи над формуванням стилістичних умінь і навичок учнів старшокласників.

Низка праць присвячена проблемам фоностилістики, зокрема З. П. Бакум та Л. М. Бойко розглядають елементи фоностилістики на уроках української словесності [4], З. П. Бакум репрезентує фонетико-стилістичні

вправи, що сприятимуть підвищенню мовної культури учнів [3], систему вправ з метою формування фоностилістичних умінь і навичок учнів профільних класів репрезентує Г. О. Глазкова [13].

З новітніх праць на увагу заслуговує навчальний посібник 2005 року «Стилістика української мови» П. С. Дудика [23], у якому репрезентовано загальні відомості зі стилістики української мови, проаналізовано стилі, жанри та форми мови, зосереджено увагу на проблематиці стилістики усної та писемної форм, а також проаналізовано комунікативні ознаки мовлення з урахуванням сучасних потреб і тенденцій вивчення стилістики.

У нагоді для вчителя української мови стане програма факультативного курсу 2008 року О. М. Авраменка та В. Ф. Чукіної «Стилістика української мови» [1], у якій детально та послідовно висвітлено питання стилістики сучасної української мови, зокрема особливостей функціональних стилів, стилістичних можливостей фонетики, лексики, фразеології, морфологічних та синтаксичних одиниць, стилістичних словотвірних засобів та комунікативно-стилістичних ознак мовлення.

У 2021 р. вийшов друком методичний посібник для вчителів української мови та літератури «Стилістика в профільній школі» [68] (автори – Л. П. Ходанич, П. М. Ходанич), який вміщує матеріали для методичного забезпечення уроків стилістики в старших класах профільних ЗЗСО.

Отже, аналіз навчально-методичного забезпечення засвідчує, що у дисертаційних дослідженнях, посібниках для вчителів і статтях у фахових журналах відомості зі стилістики висвітлено не повною мірою, оскільки не достатньо розроблена ефективна система вправ та завдань, що сприятимуть розвитку стилістичних умінь навичок учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти.

2.2. Аналіз чинних навчальних програм у контексті дослідження

Основною метою вивчення української мови в ЗЗСО України є «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості» [66, с. 2], «яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання» [65, с. 4],

У чинних навчальних програмах збільшено кількість годин для вивчення української мови в 10–11 класах, зокрема у *Програмі з української мови рівня стандарту* – по 70 годин в рік; у *Програмі з української мови профільного рівня* – 140 годин в рік. Зміст Програми рівня стандарту передбачає чотири взаємопов'язані змістові лінії: мовну, мовленнєву, соціокультурну та діяльну. Зміст навчального матеріалу Програми профільного рівня передбачає лінгвістичну, мовну, мовленнєву, (комунікативну), соціокультурну, діяльнісну (стратегічну) лінії.

Чинні програми з української мови для 10-11 класів передбачають поглиблення мовної й мовленнєвої компетентностей старшокласників, зокрема узагальнення та систематизацію знань і вмінь зі стилістики, культури мовлення, розвиток комунікативних та риторичних навичок, а також удосконалення правописної компетентності.

У *Програмі з української мов рівня стандарту* в 10 класі матеріали зі стилістики подано не окремим розділом, а передбачені у межах вивчення різних тем. Зокрема під час вивчення теми «Лексична норма», учні повинні навчитися визначати роль і стилістичні можливості лексичних одиниць, доцільно використовувати їх у своєму мовленні. Окрім того, десятикласники вчаться визначити стилістичну функцію фразеологізмів та їх стилістичне забарвлення. У межах засвоєння теми «Морфологічна норма» учні

знайомляться зі стилістичними засобами морфології. Тема «Орфоепічна норма» сприяє виразному читанню текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення відповідно до орфоепічних та інтонаційних норм. Під час вивчення «Орфографічної норми» редагують чужі тексти, письмово докладно переказують тексти різних стилів, висловлюють свої пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення. Розділ «Практична риторика» передбачає сприймання чужого мовлення, зокрема переказування текстів промов, складання плану та написання публічного виступу тощо.

В 11 класі відведено 10 годин на тему «Стилістична норма», у межах якої учні знайомляться з поняттями «стиль», «стилістична норма», «стилістична помилка», вчать розрізняти стилістичні забарвлення лексичних та словотвірних мовних одиниць, знаходити в тексті стилістично забарвлені засоби морфології та синтаксису. Старшокласники розрізняють види стилів та усвідомлюють важливість стилістичних умінь. Окрім того, у межах практичної риторики учні вміють користуватися мовленнєвими жанрами у різних ситуаціях спілкування, аналізують тексти рецензій, привітань, характеристик та складають власні оригінальні тексти.

Зміст програми з української мов профільного рівня в 10 класі передбачає розкриття стилістичних ресурсів одиниць фонетичного, лексичного, фразеологічного, словотвірного, морфологічного рівнів, їх виражальних засобів, а також формування ритмомелодійних умінь та навичок. Учні знайомляться зі стилістичною системою української мови, оперують поняттями «стилістичні засоби», «стилістичні ресурси», «стилістичні прийоми», «функціональні стилі», «індивідуальні стилі», «експресивні стилі». У 10 класі школярі також удосконалюють свої навички з побудови текстів різних стилів, опановують виражальні засоби розмовного та наукового стилів, поглиблюють свої знання через вивчення практичної та функціональної стилістики.

У межах мовної та лінгвістичної змістових ліній під час вивчення теми «Мова як суспільне явище. Українська мова» десятикласники розрізняють типи мовлення (урочисте, офіційне, ввічливе, фамільярне, сатиричне, інтимно-ласкаве), уміють пояснити причини мовного суржику, усвідомлюють естетичну довершеність виражальних мовних засобів.

Під час вивчення теми «Сучасна українська мова як вища форма існування національної мови» когнітивний складник програми передбачає уміння учнів характеризувати стилістичні особливості просторічних слів, професіоналізмів, територіальних та соціальних діалектизмів.

Узагальнюючи та систематизуючи найважливіші відомості з фонетики, старшокласники визначають стилістичні фонетичні засоби в текстах, вчать доречно використовувати засоби милозвучності в мовленні, здійснюють аудіозапис власного мовлення та аналізують його.

Під час вивчення орфоєпії учні 10 класу аналізують зразки усного мовлення з погляду дотримання орфоєпічних норм, з метою виявлення орфоєпічних відхилень характеризують мовлення ЗМІ, власне мовлення та мовлення своїх однокласників, а також активно працюють з орфоєпічним словником і словником наголосів.

Вивчення лексикології у 10 класі передбачає з'ясування ролі і стилістичних можливостей лексичних одиниць, стильового забарвлення переносних значень, визначення ролі тропів, багатозначних слів, синонімів, антонімів в текстах різних стилів мовлення. Учні повинні вміти обґрунтовувати доцільність і правильність вживання термінів, використовувати мовні кліше і штампи, пояснювати причини порушень лексичних норм, розуміти стилістичну роль застарілих слів та неологізмів у художньому тексті.

У межах вивчення фразеології учнів 10 класу праксеологічний складник програми забезпечує доречне використання фразеологізмів у мовленні з урахуванням їхніх стилістичних особливостей та контексту. Використовуючи

етикетні формули та фразеологізми, учні складають діалог, висловлюють пропозиції щодо вдосконалення власного мовлення. Окрім того, інтерактивний складник програми передбачає обговорення етикету повідомлень у межах SMS-спілкування, а також колективної комунікації в чатах чи в режимі конференції.

У 10 класі учні розглядають стилістичне використання словотвірних засобів, уживання зменшено-пестливих форм, працюють над уникненням помилок, що пов'язані з порушенням норм українського словотвору.

Під час вивчення морфології передбачено вивчення стилістичних особливостей форм числа іменників, використання форми кличного відмінка, з'ясування порушення норм відмінювання іменників у художньому мовленні. Учні вивчають стилістичну роль прикметників різних розрядів, функцію повних та коротких прикметникових форм, працюють зі словником епітетів української мови. Приділено увагу і стилістичним функціям займенників та службових слів, звернено увагу на естетичну цінність часток та звуконаслідувань, а також на національні етикетні вигуки.

У межах мовленнєвої (комунікативної) змістової лінії в **10 класі** репрезентовано тему «Мовленнєве спілкування. Стилїстика і культура мовлення», яка передбачає вивчення понять «офіційне і неофіційне спілкування», «публічне і непублічне спілкування», «мовленнєва ситуація», «мовленнєва тактика» тощо. Учні розуміють значення вербальних та невербальних засобів мовлення, особливості монологічного та діалогічного мовлення тощо. Також десятикласники вивчають стилістичну систему української мови, зокрема визначають стилі, підстилї, а також способи і прийоми стилістичних засобів у різних текстах.

У процесі профільного навчання в **11 класі** навчальна програма передбачає формування в учнів уявлення про риторику як науку, удосконалення вмінь при побудові комунікативно доцільного та змістового висловлювання, опанування ознак офіційно-ділового, публіцистичного,

художнього, епістолярного та конфесійного стилів мовлення, як усного, так і писемного. Учні опановують граматичну стилістику, знайомляться з фігурами синтаксису та здійснюють стилістичний аналіз тексту. В 11 класі узагальнення та повторення усіх тем курсу з української мови відбувається через призму практичної та функціональної стилістики.

У чинній програмі «Українська мова. 10–11 класи» (профільний рівень) зазначено, що через, «застосування текстоцентричного підходу посилюється увага на інтегруванні теоретичних і прагматично-орієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістика, стилістична лексикологія, граматична стилістика, стилістика й культура мовлення, риторика), ширшому використанні нових освітніх технологій, у т.ч. інформаційно-комунікаційних, науково- і навчально-популярних посібників і словників, довідниково-енциклопедичних, комп'ютерних засобів» [65, с. 5].

Отже, зміст чинних навчальних програм спрямований на підвищення стилістичної компетентності учнів. Мета вчителя української мови – вдало організувати роботу зі стилістики, підібрати систему вправ, які б сприяли формуванню стилістичних умінь та навичок старшокласників.

РОЗДІЛ 3.

МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Мета, завдання і зміст роботи з розвитку стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи

Задля реалізації основної мети освіти (відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту» і Державного стандарту базової і повної середньої освіти) навчання учнів в старших класах ґрунтується на комунікативно-функціональному та особистісно-орієнтованому підходах і спрямоване насамперед на розвиток мовної компетенції учнів (рівень стандарту), на формування мовної і мовленнєвої компетенцій (академічний рівень), різноаспектне вивчення мови та підвищення культури розвитку мовлення. Сформувати національно свідому, духовно багату мовну особистість – основне завдання сучасних закладів загальної середньої освіти. Це і є одним із пріоритетних напрямків лінгводидактики. Комунікативну компетентність випускників ЗЗСО формують такі чинники: досконалий розвиток умінь і навичок учнів комунікативно виправдано послуговуватися мовними засобами всіх рівнів української мови, семантична та стилістична вправність старшокласників, знання усіх компонентів ситуації спілкування.

Стилістична компетентність учнів 10–11 класів виявляється у їхніх уміннях послуговуватися мовою в конкретній ситуації спілкування, що потребує сукупності знань, умінь і навичок про комунікацію в різноманітних умовах і з різними комунікативними партнерами, а також вимагає знань щодо вербальних і невербальних засобів спілкування та умінь їх ефективного застосування в конкретній мовленнєвій ситуації як адресата, так і адресанта.

Метою роботи з розвитку стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи є поглибити та систематизувати найважливіші відомості зі стилістики

та розробити ефективну систему вправ і завдань задля формування стилістичної компетентності учнів.

Задля реалізації мети у процесі удосконалення стилістичної компетентності старшокласників учитель насамперед має поставити перед собою такі завдання: навчити учнів виявляти стилістичні засоби та визначати їх стилістичну функцію в тексті; допомогти учням засвоїти стилі мовлення з урахуванням норм літературної української мови; урахувуючи стилістичне забарвлення та мовленнєву ситуацію, удосконалити вміння старшокласників замінювати слова влучними синонімами; навчити здійснювати стилістичний аналіз тексту (як власного, так і чужого); урахувуючи стиль, тип і жанр висловлювання, швидко і доречно вживати мовні засоби. З допомогою вчителя учні повинні навчитися утворювати тексти різних стилів, типів і жанрів мовлення, а також здійснювати аналіз, редагування стилістично диференційованих текстів. Під час практичної діяльності старшокласників, систематичної роботи зі стилістики зазначені вміння поступово будуть перетворюватися в навички.

3.2 Система вправ і завдань з розвитку стилістичних умінь і навичок старшокласників

Методика формування стилістичних умінь і навичок учнів старшої школи – важлива частина системи роботи із засвоєння мовного курсу в ЗЗСО.

Така робота повинна проводитися систематично у межах більшості уроків української мови. Кожний розділ української мови передбачає завершення стилістичною темою задля закріплення та узагальнення стилістичних відомостей про мовні категорії, що були засвоєні у процесі їх вивчення. Стилiстичну роботу варто проводити на базі стилістично диференційованих текстів, здійснювати стилістичний аналіз мовних одиниць

у різних стилях, засвоювати значення стилістичних понять з урахуванням стилів, типів і жанрів мовлення.

Під час вивчення **стилістичних засобів фонетики** учитель повинен допомогти учням зрозуміти стилістичний аспект звуків, засвоїти поняття «фоностилістики», що передбачає вивчення експресивних можливостей звуків та засобів милозвучності. Учні повинні засвоїти фонетичну організацію текстів різних функціональних стилів, зрозуміти, що фонетичні явища взаємопов'язані між собою.

За допомогою вчителя учні знайомляться з поняттям «експресивна інтонація», аналізують тексти художнього стилю, які вирізняються яскравою організованістю на рівні фонетики, працюють на поетичним мовленням, що характеризується відбором звуків, які відповідають вимогам ритму та рими.

Окрім того, завдання вчителя полягає і в актуалізації знань учнів про наголос та ритм та їхні функції.

Під час засвоєння **стилістичних засобів фонетики**, на нашу думку, ефективними будуть такі завдання:

Вправа І. Складіть та запишіть речення, використовуючи мовні засоби алітерації чи асонансу. Визначте стиль і тип мовлення. Поділіться своїми думками щодо того, які асоціації викликають у Вас ці звукоповтори. Наприклад:

«Балетна студія

Танцюють цвітно цілуняють тонно

в туніках білих неначе бал

нагрудять вправо

одгрончить чар

схитнуться вліво

лелійні лі

Плеснуть в долоні встремлять як лані

І знов одхлинуть і стануть враз

І знов потиху заледве чути

і знов поволі як той ручай» (П. Тичина).

Вправа 2. Відредагуйте речення, у яких порушена ритмомелодика та милозвучність. Зазначте, у чому полягає порушення.

1. *Багато господарств району, що виконали річні плани виробництва сінажу, розраховують заготовити його до зими вдвічі-втричі більше, ніж планувалось раніше.* 2. *У самовідданість, безмежну відвагу вилилася жагуча ненависть наших солдатів до фашистських катів.* 3. *Автоматичні лінії, а автомобілі – чи не Чирва їх добував?* 4. *Ось ми й повернулися до того, з чого почали – до ставлення до нової техніки, до її впровадження, до психологічного настрою, до того, що може бути складним тому, що воно нове».* [З преси].

Вправа 3. Прочитайте речення. З'ясуйте, яку роль відіграють фонетичні засоби стилістики в художньому тексті?

1. *«Я знаю, завтра, з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: ку-ку!... ку-ку!...»* [М. Коцюбинський]. 2. *«Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимось невловимим. Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так ...* [М. Коцюбинський]. 3. *Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-таррах-тах... трах-таррах-тах... дивізія наша стояла тоді... трах-таррах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-таррах-тах... трах-таррах-тах...»* [М. Коцюбинський].

Вправа 4. Запишіть поданий текст, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір звукових варіантів слів.

«Хлопець сидів, (обі,обій,об)нятий м'якою радістю: широкий світ клався йому (перед,переді,передо) очі. Здало(ся,сь) йому, що вийшло (із-за,з-за) хмари сонце, (і,й) він побачив себе загорненим (у,в) хмару (в)огненного світла. Озирнув(ся,сь), бо подумав, що жінки перестарали(ся,сь) там, на кухні, (і,й) запалили дім, але палала (в,у)же ціла (в)улиця і (в,вв,ув)есь краєвид (перед,переді) очима. Тоді він зрозумів, що світло горить (у,в) ньому самому. Мозок його освітила миттєва блискавка – чудове сяйво (у,в)війшло (в,у) його душу, запліднивши навіки його життя. (В,у) серце (в,у)пала іскра

блаженства, залишивши (в,у) ньому назавжди відчуття неба. Звів очі (й,і) пізнав раптом космос, повний нескінченного простору, густо заповнений круглими темними та ясними тілами. Погідний ритм (у,в)пізнав він (у,в) (в,у)сьому – там, (у,в) небі, (і,й) тут, на землі: рух планет, соку (і,й) крові, рух живих та мертвих тіл. Він збагнув раптом: не мертвий світ лежить навколо нього, а жива тремтлива матерія, що виповнює небо, землю (і,й) (в,у)се, що є. Живу присутність він (у)пізнав (в,у)сьому, і це наповнило його справжнім щастям. Зрозумів: (у,в)есь світ дивовижно (у,в)ладжено (і,й) (в,у)се діє співмірно до добра кожному, а основним принципом світу є все-таки любов. За кілька секунд побачив (й,і) пізнав більше, ніж за (в,у)сі десять років своїх мандрів. Від цього затремтіли (у,в) нього ніздрі, а очі проляли туди, на вулицю, яку нещодавно так пильно озирали, (в,у)сю його любов, тугу, занепокоєння та біль. Рука його мимохіть потяглася, щоб натрапити на олівця чи ручку, але завмерла (в,у) повітрі. – Тільки не поспішати, – прошепотів він. – Тільки не поспішати!» [уривок із повісті-преамбули до роману балади «Дім на горі» В. Шевчука].

Під час вивчення **стилістичних засобів лексикології** важливою є бесіда вчителя з учнями про те, що лексика і фразеологія є одними з найважливіших складників стилістичної системи української мови. Учитель повинен звернути увагу старшокласників на стилістичне забарвлення слів у тому чи тому стилі мовлення. Водночас учні засвоюють основні ознаки наукового, публіцистичного, офіційно-ділового, художнього, розмовного, конфесійного стилів.

З'ясовуючи поняття «стилістичне значення слова», учитель допомагає учням розрізняти оцінне, емоційне та експресивне стилістичні значення. Наприклад, *оцінне* – виражає оцінку мовця до предмета, особи, явища тощо за принципом позитивне – негативне, добре – погане (учні наводять приклади таких слів і записують їх до зошитів: *краса – потворність, мовчати – співати, світанок – смеркання*). *Емоційне* стилістичне значення співвідноситься з емоціями і почуттями мовця, які виникли в нього під час сприймання

навколишнього світу (*зіроньки, красень, злодюга, вовчище*). Експресивне – кваліфікує предмети за якимись ознаками, властивостями, що інтенсивно виражені, тобто експресивні. Ці ознаки передаються, здебільшого, через інший предмет, якому вони первинно належали чи сильніше виражені (*солодкий сон, небесні очі, впертий, як віл*). Функціональне стилістичне значення слова – це доречне, нормативне вживання у певному стилі, яке закріпилося за ним у нашій свідомості на основі певних асоціацій (*плентатися* – художній і розмовний стиль, *іти* – всі інші стилі).

Під час вивчення застарілих слів та неологізмів, а також їхніх стилістичних функцій учитель може провести евристичну бесіду зі старшокласниками, напр.:

На які види поділяються слова за їх вживанням? (На загальноновживані, історизми, неологізми). Якими словами ми найбільше користуємося? (Сучасними, тими, що найбільше використовуємо). Ці слова належать до активного словника мовців. А які слова належать до пасивної лексики? (Застарілі, нові). Чи в усіх стилях ми використовуємо такі слова? (Ні). Категорія застарілих слів використовується в усіх стилях, але по-різному. З якою метою вживаються застарілі слова у науковому стилі? (Щоб назвати предмети чи поняття, які існували раніше або з'явилися недавно). Так, вони виконують номінативну функцію – відтворюють реалії минулих епох, це терміни в історичних працях. У художньому стилі, крім цього, можуть надавати вислову урочистості, піднесеності. У публіцистиці – зіставляють факти сучасного і минулого. Як ми називаємо поняття, що раніше позначалися іншими словами? (Архаїзми). Вони замінюються синонімами сучасної мови. Ви їх інколи чуєте? (Так). Але тільки для створення колориту історичної доби, як стилістичний засіб урочистого або ж іронічного, гумористичного звучання.

Чи завжди слово в мові, з історичного погляду, можна вважати неологізмом? (Ні, тільки тоді, коли позначає нове поняття). Які є види неологізмів? (Загальномовні й індивідуальні). З якою метою

використовуються неологізми у певних стилях мовлення? У розмовному мовленні для спрощення спілкування, у художньому і публіцистичному стилях – посилюють експресію, у науковому й офіційно-діловому – називають нові поняття.

Подібну евристичну бесіду вчитель може провести з учнями під час визначення стильової приналежності діалектизмів напр.: *На основі чого формується літературна мова? (Діалекту). Чи існують у сучасній мові діалекти? (Так, є говірки, характерні для певної місцевості). Наведіть приклади слів. Файно, чапа, легінь. У якому стилі і з якою метою вони використовуються? (У розмовному. Люди звикли називати так певні речі, поняття, дії). А чи можуть вони вживатися в інших стилях, крім розмовного? Мабуть, ні.*

При цьому доречним буде пояснення вчителя про те, що в окремих стилях діалектизми використовуються, але з певною стилістичною метою. У розмовному мовленні – це засіб спілкування людей, що населяють певну територію; у художньому – для відтворення цього мовлення; у науковому – об'єкт наукового аналізу. Учитель має допомогти зрозуміти учням те, що вживати діалектизми необхідно, адже вони є джерелом збагачення нашої мови.

Для засвоєння **стилістичних засобів лексикології** пропонуємо такі вправи та завдання:

Вправа 1. Прочитайте тексти та визначте, до яких стилів мовлення вони належать. Назвіть стильові ознаки текстів на лексичному рівні. З'ясуйте стилістичне значення таких слів.

Текст І.

*Дівчатка пурхають попри криві дзеркала,
їх гороб'ячий пурхає смішок,
і пурхає круг них дверясга зала,
й на всіх різдвяний сиплется сніжок.
Враз щось незнане тьохкає в дівчат,
пругкішають тіла і в'яне мова...*

*Це заглядають в шпарку від ключа
трирічні Дон-Жуан і Казанова (І. Малкович).*

Текст II.

«Лексико-фразеологічний рівень художнього тексту передбачає виділення й аналіз усіх уживаних лексичних груп (синонімів, антонімів, паронімів), фразеологічних явищ (ідіом, сталих порівнянь, стійких еліптичних, усічених сполук, афоризмів, мовних знаків культури), діалектної і професійної лексики, слів іношомовного походження, застарілої лексики і фразеологізмів. Неологізмів та всіх мовних явищ, що знаходяться за межами літературної норми» (М. Крупа. «Лінгвістичний аналіз художнього тексту»).

Текст III.

«Екологи з Української природоохоронної групи ініціювали створення двох національних парків «Громоклійський» і «Березанський» у Миколаївській області. Їхня загальна площа сягатиме більше 22 тисячі га. Відповідне клопотання вже подали до Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. Про це повідомили на сайті групи.

Екологи кажуть, що парк «Громоклійський» охоплюватиме територію Баштанського, Миколаївського та Вознесенського районів Миколаївщини й збережені степові ландшафти басейну річки Громоклія та частково правого берега долини річки Інгул» (Українська правда, 07.10.2023).

Вправа 2. Відредагуйте текст. Які стилістичні помилки допущені? Визначте стиль і тип мовлення.

Наша школа стоїть біля парку. Поряд з нею стоїть невеличке озеро. На території школи стоять клумби із квітами. На них ростуть різні квіти: айстри, троянди, чорнобривці. Учні виходять на лінійку і стають у ряди навколо клумб.

Вправа 3. Користуючись словниковими та довідковими джерелами, з'ясуйте семантико-стилістичні відмінності цих мовних одиниць. Наведіть приклади їх уживання.

Бік – сторона; житель – мешканець; їда – їжа – харчі; стрільба – стрілянина; коливання – вагання – хитання; відрізнятися – вирізнятися; відношення – відносини – взаємини – стосунки – ставлення; видаляти – усувати; дбати – піклуватися – турбуватися; твердити – стверджувати; одержувати – отримувати – здобувати – набувати; презентувати – репрезентувати; подарунок – презент; книжний – книжковий; поширений – розповсюджений; поверховий – поверхневий; дійсний – справжній; одягати – надягати; слідувати – стежити, чисельний – численний; гральний – ігровий.

Вправа 4. Наведені слова розподіліть на історизми та архаїзми. З деякими застарілими словами складіть речення, продемонструвавши різні функції цих стилістично забарвлених слів.

Толмач, кошовий, цісар, дяк, піїт, семінарист, тестамент, дукат, легіон, волость, сиріч, гривеник, рогатина, лакей, гайник, кирея, чадо, паишпорт, живіття, гувернер, миса, досвітки, запаска. Ланіти.

Вправа 5. Напишіть творчу роботу на одну із запропонованих тем і жанрових форм.

1. *Заява про прийняття на роботу* (зі вживанням зменшено-пестливої лексики). 2. *Автобіографія* (із використанням запозичених слів). 3. *Реклама будь-якої продукції* (з уведенням застарілої лексики). 4. *Опис виду спорту* (за допомогою неологізмів, історизмів та архаїзмів). 5. *Мініп'єса про учнівське життя* (із залученням жаргонізмів). 5. *Опис природи, міського ландшафту* (із використанням антонімів та синонімів).

У процесі вивчення **стилістичних засобів фразеології** учитель повинен насамперед актуалізувати знання старшокласників про поняття «фразеологізм» та пояснити, що кожний фразеологізм має чітко визначене стильове призначення. Окрім того, учні повинні зрозуміти, що в мові існують і міжстильові фразеологізми, які вживаються в усіх стилях і не мають стилістичного забарвлення.

Залежно від функціонування і стилістичних функцій фразеологізми поділяються на книжні, розмовно-побутові і народнописенні. Спільним для всіх є те, що вони мають певне стилістичне забарвлення (ніжності, урочистості, поетичності, емоційності та ін.). У науковому стилі вживаними є загальнонаукові і вузькотермінологічні фразеологізми, характерні для певної галузі науки (мовознавство – *категорія числа*).

В офіційно-діловому мовленні частина словосполучень ніби застигає, перетворюючись у фразеологізми (*надати слово, підбити підсумки*). Це лаконічні вирази, готові формули в певних документах.

Фразеологічний склад публіцистичного стилю поєднує в собі всі типи фразеологізмів – від книжних словосполучень з незначним емоційним забарвленням (*Атлантичний океан*) до крилатих висловів (*гордіїв вузол*). Загалом ці фразеологічні сполуки мають невисокий ступінь експресії.

Найбільше використовує у своїх текстах фразеологізми художній стиль. У ньому вони виконують виразну стилістичну функцію: створюють національний колорит, підкреслюють відповідні риси героїв, виступають засобом образної характеристики, гумору та сатири, виступають заголовками (*теревені травити, приший кобилі хвіст, дивитись крізь пальці*).

Для фразеологізмів розмовного стилю характерною є вузька сфера вживання, своє специфічне, здебільшого іронічне стилістичне забарвлення (*ні в тин, ні у ворота; п'яте колесо до воза; казка про солом'яного бичка*). Переважна більшість з них – це еквіваленти окремих речень, яскраві характеристики дій, станів, життєвих ситуацій, почуттів. Ці фразеологізми можуть бути застосовані в художньому стилі для відтворення мовлення героїв або їх характеристики. Вживання в інших стилях мовлення є порушенням норм літературної мови.

Під час розгляду синонімічних фразеологізмів доречною буде евристична бесіда, напр.: *Фразеологізми можуть бути синонімами?* (Так). *Де проявляється подібність їхніх значень?* (У контексті). *Від чого залежить їх вибір?* (Від стилістичних функцій і ситуації мовлення). *Доберімо синоніми-*

фразеологізми до поняття» перебувати в поганому настрою». (Сам не свій, не в дусі, мов у воду опущений, як з хреста знятий, як чорна хмара). Кожний такий фразеологізм несе те чи інше стилістичне навантаження. І добирати синоніми-фразеологізми потрібно з урахуванням ситуації спілкування.

Розглядаючи фразеологізми і синонімічні їм слова, можна залучити елементи спостереження над мовою, напр.: *Скажіть, чи можна використати речення «Суржик нам потрібний, як зайцеві стопсингнал» у публіцистичному стилі? (Ні). Чому? Тому що значення фразеологізму правильне, але недоречне у цьому стилі мовлення. Не завжди виправданим є використання фразеологічних сполук у мовленні, тому необхідно замінювати їх синонімічними словами з урахуванням стилю мовлення.*

Для формування стилістичних умінь та навичок старшокласників під час вивчення фразеології ефективними стануть такі вправи:

Вправа 1. Визначте усно, для якої галузі науки характерні фразеологізми. З'ясуйте їх стилістичні функції.

Доконаний вид, шуми в серці, технічний мінімум, графік функції, бромистий водень, окис вуглецю, сила інерції, система координат.

Вправа 2. Визначте, у якому жанрі офіційно-ділового стилю використовувані фразеологізми.

Оголосити догану, надати слово, прошу надати мені, порядок денний, закликати до порядку, доручення дійсне до..., комісія в складі.

Вправа 3. Побудуйте речення за допомогою публіцистичних фразеологізмів.

Крокодилячі сльози, вивести на орбіту, люди доброї волі, новатор ідей, сучасні гітлери, альма матер, іракське питання.

Вправа 4. Визначте, для якого стилю мовлення характерні фразеологізми. Окремо випишіть міжстильові фразеологізми.

Ясна зірочка, глухі приголосні, під кутом зору; ми, нижче підписані; собаку з'їсти, сума додатків, зробити з мухи слона, поставити питання, надати слово.

Вправа 5. Пояснить значення фразеологізмів, дібрати до них синоніми. Складіть речення із кожним мовним засобом. Які речення більш виразні із стилістичного боку? Визначте їх стильову приналежність.

Гострий на язик, бути на сьомому небі, шкіра та кістки, іти ва-банк, ходити півнем, приший кобилі хвіст.

Вправа 6. Випишіть речення, у яких неправильно вжито фразеологізм. Відредагуйте такі речення. На вашу думку, яка причина помилок?

1. У кінці повісті письменник згустив усі фарби, і стало незрозуміло, де герой, а де злочинець. 2. Не оббивай мені пороги, швидше до кімнати і сідай за стіл. 3. У кабінеті було тихо, хоч голки збирай. Усі чекали, що скаже Василь Петрович. 4. Це все ти кажеш мені, аби замозолити очі! Переходь до суті. 5. Усі питання, які обговорювалися, мають велику роль у розвитку цієї ще молододі науки. 6. Запрошуємо прийняти участь в анкетуванні «Допоможи покращити якість». 7. Як задати запитання замовнику у державних закупівлях? 8. Три спортсмени з Закарпаття зайняли перше місце на чемпіонаті України з пауерліфтингу.

Розглядаючи **стилістичні засоби словотвору**, учитель має звернути увагу стилістичні можливості словотвору. Наприклад, можна запропонувати учням до слів *мати, іти, гарний* добрати спільнокореневі, щоб вони передавали почуття любові і зневаги. Учні відповідно наводять приклади *матінка, матуся, матусенька – матір, мачуха; гарний, гарнюсінький – гарнючий* тощо.

Учителеві потрібно зацентувати увагу на тому, що саме завдяки суфіксам можна передати симпатію, зневаження, ненависть тощо. Одне й те саме поняття, предмет, дію можна висловити десятками різних способів:

сумно, радісно, захоплено, тужливо, дотепно, іронічно. Учні повинні зрозуміти, що, використовуючи різні стилістичні засоби словотвору, вони зроблять своє мовлення буде більш виразним, красивим, різноманітним.

Учитель також повинен допомогти учням зрозуміти співвіднесеність морфем з певними стилями мовлення. Це можна зробити через пояснення, напр.: *Стилістика впорядковує використання слів з певними суфіксами в окремих стилях мовлення. Для розмовного і художнього стилю характерне вживання суфіксів пестливості, зневаги та ін., а от для інших стилів вони недоречні, наприклад, платтячко можна вжити в розмовно-побутовому мовленні і в жодному випадку не в офіційно-діловому. У науковому й офіційно-діловому стилі морфема часто носять книжний, міжнародний, іншомовний характер. Стилістичне забарвлення частин слова варто врегульовувати не лише з стилем мовлення, а й залежно від мовленнєвої ситуації. Треба спочатку подумати, як оформити свою думку, а потім її сформулювати.*

У сучасній українській мові існує група суфіксів, які вносять у лексичне значення слова різні додаткові відтінки і надають висловлюванню певного стилістично-кolorитного забарвлення. Для наукового стилю, якому притаманна емоційна нейтральність у словах, характерні суфікси -анн-, -енн-, -інн- (учні утворюють слова з абстрактним, загальним значенням), -изм-(-ізм-), -ивн-, -ист- (узагальнюючі слова, терміни), -ств-(-зтв-, -цтв-), -ість (іменники з узагальненим вираженням властивості або стану, назви абстрактних понять, збірні назви), -альн-, -арн-, -ичн- (створять прикметники). Для стилю художньої літератури характерним є найбільш різноманітне використання стилістичних засобів словотвору, вони виражають різні почуття, емоції, експресії. Це суфікси емоційності, збільшення, згрубілості, зменшувальних і збільшувальних форм, здрібнілості, пестливості.

Засвоєння матеріалу про синонімічні морфема допоможе спостереження над мовою, напр.: *Чи є у нашій мові слова, які звучать по-різному, але мають однакове чи подібне значення? (Так, красивий, гарний, вродливий (записують*

слова на дошці) – це синоніми). *Частини слова, як і слова, можуть бути синонімічними. Так, закінчення -у, -ові – синонімічні, виражають граматичне значення Д.в. однини іменників чоловічого роду (записати поряд з синонімічними словами лексеми батьку – батькові, Івану – Іванові). При побудові текстів необхідно чергувати ці закінчення у словах, що стоять поряд. Повторення однакових закінчень – це стилістична помилка.*

Ефективними для засвоєння стилістичних ресурсів словотвору стануть такі вправи:

Вправа 1. Вставте закінчення у словах, обґрунтуйте свій вибір.

Олена посміхнулася своєму новому однокласник... . Мати подала вечерю син... і батьк... . Директор... Іван... Петрович... вручили запрошення на випускний вечір.

Вправа 2. Утворіть слова із суфіксами -анн-, -изм-, -ість, -ств-, -альн- і введіть їх у речення. Поясніть стилістичне забарвлення лексем. Визначте, для якого стилю мовлення вони характерні.

Вправа 3. Стилiстичний експеримент. Прочитайте текст, розкривши дужки. Пояснити стилістичне значення частин слова. Порівняйте з авторським текстом.

*Поблискують (черешині)
Талого снігу платочки (сиві),
(дош) (дрібний), холодний (вітер),
проліски в рідкій (траві) (тонкі),
се була провесна, щастя кінець? [Леся Українка].*

Вправа 4. Складіть твір-опис природи. Використовуйте стилістичні засоби словотвору, а саме суфікси із пестливим значенням. Який стиль мовлення ви обрали?

У процесі вивчення стилістичних засобів морфології учитель повинен привернути увагу учнів до стилістичних можливостей кожної частини мови.

Під час вивчення стилістичних властивостей роду іменників ефективним буде спостереження над мовою, напр.: *Сьогодні ми проаналізуємо стилістичні властивості роду іменників. Спробуймо навести приклади іменників різних родів. Сім'я, соловей, плем'я. Що вказує на родову приналежність, позначає різні статі осіб?* Слово (дядько – тітка), закінчення (кум – кума). Суфікси можуть утворювати слова різних родів? Так (піаніст – піаністка). Завжди можливі і доречні такі утворення? Ні, здебільшого в розмовному мовленні. Чи може одне слово позначати різні статі людей? Так (педагог, біолог). Граматична категорія роду по-різному проявляє себе у функціональних стилях. У науковому, офіційно-діловому стилях вживається форма чоловічого роду на позначення осіб і чоловічої, і жіночої статі (секретар, перекладач). Морфологічні синоніми, утворені за допомогою суфіксів –к-, -ш- (лаборантка асистентка), потрібно використовувати у художньому, розмовному, зрідка публіцистичному мовленні. Заміна форми роду може мати різні стилістичні значення: створювати відтінок пошани, нестливість, виявляти співчуття, прихильне або зневажливе ставлення.

Вправа 1. Відредагуйте речення, дотримуючись норм наукового стилю мовлення. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Професорка М. П. Біла. довела свою гіпотезу на основі результатів експерименту. 2. Операцію виконувала лікарка О. Майстренко О.П. із Київського інституту мікрохірургії. 3. Кореспондентка представила редакційній раді добре підготовлений матеріал із місця подій.

Під час засвоєння паралельних відмінкових закінчень прикметників доречною буде як розповідь вчителя, так і спостереження над мовою: *Особливо виразними носіями стилістичних значень є паралелі форми повних та коротких форм (зелені – зеленії). Уведімо ці слова у речення. На дереві було зелене листя. – На дереві було зеленее листя. Яке з цих речень виразніше, поетичніше?* Друге. Такі форми слів використовуються тільки у художньому стилі мовлення для увиразнення, ритмічного членування тексту. Стилiстично забарвленими є короткі і нестягнені форми прикметників (зелен). Порівняймо

речення із цими прикметниками. У нас був зелений сад. – У нас був зелен сад. Друге речення є стилістично забарвлене і використовується у художньому, поетичному мовленні.

Вправа 2. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Зверте з авторським текстом. Чи можливе вживання таких форм прикметників у книжних стилях?

Доле моя, доле, Чом ти не (така, такая), Як інша (чужа, чужая)? [Т. Шевченко]. *Бачу ті очі (сині, синії) – (сині, синії), (Рідну, рідную), (сердечну, сердечную), (привітну, привітную) усмішку* [А. Малишко]. *О, сні, (чарівні, чарівнії), Де ви?* [М. Рильський]. *Де поділись ви, (голосні, голоснії) слова?* [Леся Українка].

Під час засвоєння стилістичного використання збірних числівників, учитель має пояснити учням: *Збірні числівники більш предметні, ніж кількісні. Вживайте числівники в усіх стилях мовлення, правильно поєднуючи їх з іменниками. Пестливі, збірні, зменшені форми числівників, пропуск іменника при порядковому числівнику можливі тільки у розмовному стилі.*

Вправа 3. Побудуйте речення, використовуючи подані числівники. Визначте стиль мовлення. Чи можливе вживання цих числівників в інших стилях?

П'ятеро, двадцяток, тисячка, вісімка.

За допомогою евристичної бесіди можна ефектно визначити стилістичні функції займенника ефективною стане евристична бесіда: *Чи в усіх стилях мовлення займенники вживаються рівномірно, в однаковій кількості? (Ні). Найменше – в науковій мові, найбільше – в розмовній. Стилiстичні функції займенників найвиразніше проявляються у розмовному стилі, а звідти вже переходять у художнє мовлення. Яким займенником автор називає себе у науковому, офіційно-діловому стилі? (У цих стилях переважає особовий займенник ми). За ним автор приховує себе, говорить від імені колективу, залучає читача до участі у розмові. Чи завжди займенник ми вказує на сукупність осіб, предметів у художній мові? (Ні, він може виконувати*

стилістичну функцію – мати експресивний відтінок (іронії, зневаги, ворожості).

Вправа 4. Знайдіть у художніх творах (або наведіть свої) приклади вживання займенників із різною стилістичною метою.

Засвоїти стилістичні властивості дієслів учням допоможе розповідь вчителя: *Певні стилістичні особливості виконують взаємозаміни способів дієслова у художньому і розмовному стилях. Наказовий спосіб може замінюватися дійсним для пом'якшення категоричності мовлення (Почитаєш!), для передачі впевненості (Ти сядеш рівно!); інфінітивом для посилення наказу (Стояти струнко!).*

Вправа 5. Напишіть текст, використовуючи одні способів форми дієслів у функції інших.

Варто зосередити увагу і на нормативному вживанні дієприкметникових та дієприслівникових форм.

Вправа 6. виправте помилки в уживанні дієприкметників (та похідних форм) і дієприслівників. Усуньте інші недоліки.

1. Потрібно цінувати власну унікальність та не залежати від оцінки оточуючих. 2. Побачивши ціни на ліки, у нього перехопило подих. 3. Єднання зі своїми співвітчизниками та дотримання традицій своєї країни – це найпростіші способи вираження патріотизму, живучи за межами батьківщини. 4. Проаналізуємо разом з експертом існуючі варіанти розвитку подій. 5. Оживаюча фігура здобуває форму кристала. 6. Як передає кореспондент УНІАН, місцевий клуб історичної реконструкції ознайомив чернівчан та гостей міста із бойовим кораблем вікінгів, на якому всі бажуючі мали змогу поплавати по озеру поблизу парку. 7. Мені прийшла думка придбати новий велосипед, помітивши чергову несправність старого. 8. У Житомирі презентували «Живий мандруючий музей» – мистецький проєкт, присвячений 150-річчю від дня народження Лесі Українки. 9. Провівши перевірку легальних пунктів обміну валюти, уповноваженими працівниками Національного банку в Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях

було виявлено 15 пунктів обміну валюти, які здійснювали нелегальну діяльність. 10. *Перш ніж нанести обезболюючий крем на тату, треба обезжирити шкіру.*

У процесі вивчення стилістичних функцій та синоніміки службових частин мови учитель повинен пригадати учням, що сам по собі прийменник не називає предметів, понять, дій. Але разом із повнозначними частинами мови вказує на: простір, час, причину, мету тощо. З якими відмінками прийменники вживаються? Без прийменників вживається тільки називний відмінок, місцевий завжди вживається із прийменником. А всі інші відмінки можуть вживатися з цією частиною мови або без неї. Сполучення прийменника з повнозначною частиною мови характеризує певне коло смислових відношень.

Вправа 7. Утворіть сполучення за допомогою іменника і прийменників *біля, від, до, за, з, в, на, по*. З'ясуйте, які відтінки у значення вносять прийменники.

Вправа 8. Відредагуйте речення, зверніть увагу на правильність уживання прийменникових конструкцій.

1. *Ми вважаємо, що при вільному пересуванні, яке гарантоване в Європі, таких обмежень бути не повинно.* 2. *Як розрахувати відсотки по кредиту, щоб не здивуватися після укладення договору?* 3. *По технічним причинам каса не працює.* 4. *Інформація стане відомою вже за кілька днів по результатам аудиту.* 5. *Це можливо при пуску котла після простою тривалістю понад трьох діб.* 6. *Я хочу, щоб того, в кого піднялась рука, настигла кара по законам України і Божя кара.* 7. *Відомий аргентинський футболіст Ліонель Мессі у юному віці не міг знайти собі команду завдяки серйозній хворобі – дефіциту гормону росту.*

Вивчаючи стилістичні засоби синтаксису потрібно насамперед звернути увагу на синоніміку словосполучень, слів, а також сполучників, на стилістичне значення порядку слів у реченні, доречне вживання звертань,

вставних слів, відокремлених конструкцій, на способи передачі чужого мовлення у різних стилях.

Розглядаючи зі старшокласниками синоніміку словосполучень і слів, учитель може звернутися до спостережень над мовою, напр.: *Сьогодні ми стинимосся на синонімічних відносинах слів і словосполучень. Чи можуть вони існувати в мовленні? (Так). Спробуймо проаналізувати їх стилістичні особливості на такому прикладі: складати конспект – конспектувати – конспектування. Яке лексичне значення має кожна мовна одиниця? (Окремому синоніму властивий певний відтінок значення і стильова приналежність). Дієслова вказують на вузьку, конкретну дію; віддієслівні іменники називають загальне поняття про дію. Синонімічні зв'язки словосполучень з окремими словами використовують для урізноманітнення мовлення, але паралельні сполуки не завжди можна ототожнювати та вживати у всіх стилях, і навіть не завжди можна їх утворити. Для книжних стилів характерне вживання словосполучень із дієсловами – вони надають мовленню офіційності. У художньому і розмовному доречне вживання іменників, що означають опредмечену дію.*

Вправа 1. Утворіть синонімічний ряд до словосполучень. Вкажіть стиль мовлення, для якого характерна кожна мовна одиниця.

Виявляти інтерес, давати поради, зробити запис, здобути перемогу, вести листування.

Вивчення стилістичного значення порядку слів у простому реченні може відбуватися через евристичну бесіду: *Для української мови характерно чітко визначений порядок слів у реченні? (Ні). Як розміщуються слова у науковому, офіційно-діловому стилі? (У прямому порядку). А як їх можна розмістити у художньому? (В інверсованому). З якою метою? (Для увиразнення думки). Як необхідно розмістити члени речення при прямому порядку слів? (Підмет передуює присудку, узгоджене означення означуваному слову). На якому слові зосереджується уваги при інверсії? (На тому, яке наголошує увагу).*

Вправа 2. Прочитайте речення. Визначте стиль мовлення, порядок слів у реченні. Чи залежить порядок слів у реченні від стилю мовлення і як?

Глибока тиша стояла над горами; нічні смерки дрімали над темно-зеленими коронами смерек [І. Франко]. Звеличений жертвами і любов'ю стояв перед сином батько [О. Довженко]. Хіба мама буває у цей час вдома? [А. Шиян]. Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані [М. Коцюбинський].

Через евристичну бесіду та розповідь вчителя учні засвоюють і доречне вживання звертань, вставних слів, відокремлених конструкцій: *Залежно від семантичного значення і стилістичних функцій розрізняють власне звертання і риторичні. Як ми знаємо, власне звертання вживаються в усіх стилях мовлення і можуть бути стилістично нейтральні й емоційно забарвлені. На що вони розраховані? (На реакцію співрозмовника). З якою метою і для чого вживаються риторичні звертання? (Вони не розраховані на відповідь і призначені для вираження почуттів мовця, для створення образного, напруженого зображення в публічному мовленні). Які мовні засоби використовуються для власних звертань? (Ввічливі, звертальні слова; власні назви; родинні назви; емоційно забарвлені слова; субстантивовані прикметники). А для риторичних? (Назви явищ природи, птахів, рослин, тварин; абстрактні іменники; назви неживих предметів, міфічних та історичних осіб). Для кожного стилю властиві свої звертання, які склалися в мові історично і залежать від ситуації спілкування.*

Вправа 3. Введіть у речення звертання. Визначте, для якого стилю мовлення вони характерні і які стилістичні функції виконують?

Вельмишановний добродію, панове товариство, панно Інно, сивий дідугану; зозуленько, моя нене; ясне сонечко, кохана; красива дівчисько; думи мої; матір Україно; шановні абітурієнти.

Вправа 4. Вибірковий диктант. Випишіть звертання, визначте їх вид. Поясніть їх стилістичну роль.

Люди хороші! Вам я бажаю ... золотих океанів врожаю [М. Нагнибіда]. Айстри задумані, квіти останні, осені пізньої сльози багрянні... Сумно шепочеться вітер над вами і обмиває вас небо дощами [В. Сосюра]. Ти, любесенький, уже помовч, коли попався [Є. Круковець]. Ой ти, дівчино, червона калино, Мені на тебе дивитись мило! [Нар.тв.]. Високоповажна товаришко! Дякую Вам за лист [В. Стефаник до О. Кобилянської].

Учитель пояснює: *Зі стилістичного погляду відокремлені конструкції посилюють роль другорядних членів, надаючи їм певних семантичних відтінків. Для книжних стилів – це засіб упорядження думок, а для художніх – це прийом створення образності, оцінності, емоційності, експресивності. У науковому стилі переважають відокремлені конструкції для уточнення, пояснення повідомлень, включення чогось до основного складу. Дієприслівниковий зворот несе лише незначну частину інформації, порівняно з головною, дієприкметниковий – уточнює її. Найбільш поширені відокремлення у художньому мовленні, де є засобом створення емоційно-експресивного забарвлення тексту. Засобами створення відокремлення у цьому стилі виступає також інтонація і незвичний порядок слів. У розмовному стилі відокремлення виступають як подробиці описів, що увиразнюють думку.*

Вправа 5. Запишіть речення. Визначте стиль мовлення. Яке стилістичне забарвлення вносять відокремлені конструкції у зміст речення?

Був суд... А потім повезли чавункою – далеко-далеко, не знати куди... [А. Тесленко]. Змінюючи норми азотної кислоти, можна регулювати кількість і склад нерозчиненого залишку [Із підр.]. Ми, офіцерська сім'я, чотири роки тому переведені в цей край [Із газ.].

Під час вивчення складного речення потрібно звернути увагу на синоніміку сполучників: *Серед сполучників є синонімічні, але одні з них стилістично нейтральні, а інші несуть певний семантичний відтінок чи мають стильову приналежність. Сполучник **і** – нейтральний, синонімічний йому **та** вживаний у розмовному і художньому мовленні. Загальноживаний*

але, сполучники **та, ще й так** – мають розмовний характер. У підрядних означальних **який** – міжстильовий, **що** – розмовний. У підрядних часу **коли** – загальномовний, **як** – розмовного і художнього стилю. У складнопідрядних умови **якщо** – загальностильовий, **як, коли, аби** – розмовний і художній. Учні разом з учителем наводять приклади речень із цими сполучниками і порівнюють їх стилістичні відтінки і значення.

Вправа 6. Прочитайте речення. Виберіть вдалий варіант із ряду синонімічних сполучників.

Слово, чому ти не твердая криця, (яка, що) серед бою так ясно іскриться? [Леся Українка]. *Піп не pomoже, (якщо, як, коли) життя не гоже* [Нар. тв.].

Варто також розглянути відтінки, які вносять у значення розділові сполучники. **Або** підкреслює розділовість взагалі, вживається в усіх стилях; **чи** вносить відтінок невпевненості; **хоч** – відтінок невпевненості, вживається у розмовному стилі; **то** – відтінок повторюваності у часі. Синонімічними є протиставні сполучники, але кожний з них має певний відтінок у висловлюванні. Простежмо цю властивість на прикладі: *Я пошила плаття, але (та, зате, проте, однак) не досить добре*. Сполучники *а, але* вносять відтінок протиставлення; *та* – приєднання; *зате* підсилює, увиразнює зміст, надає відтінок розмовності; *проте* – відтінок поправки; однак підсилює зміст одного з речень.

Вправа 7. Перепишіть речення, добираючи найбільш вдалий варіант із синонімічного ряду сполучників *а – але – та – проте – зате – однак*. Поясніть відтінок значень кожного із речень, який досягається завдяки протиставним сполучникам.

Холодний вітер віє на світанні, ... золото дня на сході вироста [М. Рильський]. *Дерево міцне корінням, ... людина трудовим горінням* [Нар. тв.]. *Ще синій ліс не взеленів, ... квіток проріст уже підняв і розрізнув торішній злеглий лист* [П. Тичина].

Вправа 8. Напишіть твір у науковому стилі на тему «Члени речення». Які синтаксичні конструкції ви використали і чому?

У процесі вивчення чужого мовлення у різних стилях учителеві варто провести бесіду зі старшокласниками: *Як ми можемо передати чужу мову?* (За допомогою прямої мови, непрямої мови і цитат). *З якою метою і в яких стилях використовують цитати?* (У науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях як засіб обґрунтування, підтвердження, спростування думок). *Як ще передають чужий текст у книжних стилях?* *Вільно відтворюють, тобто докладно переказують основний його зміст.* *У яких стилях нормативною є заміна прямої мови непрямою?* *Тільки у художньому і розмовному стилях, а в інших – неприпустима.*

Вправа 8. Перебудуйте пряму мову в непряму, де це можливо. Які стилістичні функції виконує чуже мовлення в кожному реченні?

Питає він, а стара заплакала та й каже: «Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окрім мене старої» [Марко Вовчок]. Думала сумна смерека: «Де краса у мене?» [Д. Павличко]. Ф. Шіллер писав: «Рабство – річ ганебна, але рабська психологія в особі – гідна зневаги».

Вивчаючи з учнями функціональні стилі мовлення, учитель може підготувати лекцію з елементами бесіди. *Мова – є найдовершенішим витвором людини. Не було б мови – не було б людини, яка розвивається через засоби мови. Суспільству потрібна мова для того, щоб обмінюватися думками, спілкуватися. Без мови воно не могло б існувати. Функціонуючи в різних сферах суспільного життя науковій, виробничій, освітній, культурній, управлінській, медійній, побутовій), мова пристосовується до кожної з них. У такий спосіб з'являються різновиди мови, які ми називаємо функціональними стилями. Вивченням цих стилів займається стилістика. Стилiстика вивчає мову у межах кожного розділу, а тому є душею будь-якої розвиненої мови.*

У стилістиці основним поняттям є «стиль», що є сукупністю мовних засобів, які мовець обирає з урахуванням мовленнєвої ситуації. Наприклад, у

художній літературі в стилістичному аспекті досліджують індивідуальний стиль письменника, у практичній стилістиці – ступінь дотримання мовцем стилістичних норм. Функціональний стиль є різновидом літературної мови, що відзначається своєрідною сукупністю мовних одиниць, які мовець свідомо використовує в певній ситуації мовлення. Кожен стиль позначений сферою використання, призначенням, для нього характерні основні ознаки та мовні засоби, жанри і форми мови.

Скільки існує у сучасній українській мові стилів мовлення? (Шість: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, конфесійний, художній, розмовний). Назвіть їх ознаки у такому порядку: сфера використання, призначення, основні ознаки, основна функція, форми мови, жанри, підстили.

Під час такої бесіди доречно буде використати таблицю, яка репрезентуватиме особливості та основні функції кожного стилю.

Від мети, змісту і будови монологічного мовлення залежатиме і вибір мовцем способу викладу власних думок, тобто тип мовлення. Сучасна українська мова має три типи мовлення: розповідь, опис, роздум. Для кожного з цих типів характерні свої особливості та побудова.

Учитель може провести бесіду зі старшокласниками, напр.: *Який тип мовлення називається розповіддю?* (Розповідь – це текст-повідомлення про події, які представлені у двох формах: усній і писемній). *Схарактеризуйте особливості розповіді.* (Цей тип мовлення відзначається невимушеністю, імпровізацією; здебільшого повідомлення про події будуть представлені в минулому чи теперішньому часі. Усний варіант розповіді позначений емоційно-експресивний аспект. Компонентами розповіді є зав'язка, кульмінація, розв'язка. Поділяється на такі види: оповідь, повідомлення, відповідь, перелік, оголошення. Такий тип мовлення реалізує питання: що відбулося?).

Дайте визначення опису як типу мовлення. (Опис – це тип мовлення, що точно та яскраво характеризує описувані предмети, явища природи чи осіб у відповідний момент часу). *На які види поділяється опис?* (Описи поділяються залежно від його предмета на: портретні, пейзажні й інтер'єрні. Ураховуючи

функції описів, їх поділяють на три види, для яких характерні певні особливості: науковий предмети зображує точно, правдиво, послідовно, логічно; офіційно-діловий дає точне уявлення про зображуване, підкріплюючи фактичними знаннями; художній відзначений образністю, емоційністю, побудований на основі особистих вражень автора). *Що характерно для опису?* (Опис репрезентує використання дієслів одного часу, вживання однорідних членів речення та неповні речень з пропущеним присудком).

Який тип мовлення називаємо роздумом? (Роздум – це мовлення автора, який розмірковує над причинами дії). *Із яких основних частин складається роздум?* (Із тези (основної думки), доказів (аргументів), висновків). *Що характерно для роздуму?* (Важливими для роздуму є авторська думка, його оцінка, відношення до висловлювання; логічність, змістовність, аргументація, стислість, послідовність. Виокремлюють такі види роздумів: доведення, пояснення, міркування).

Під час розгляду жанрів мовлення учитель повинен зацентувати увагу на тому, що для кожного стилю характерна система жарів, а також дати можливість учням охарактеризувати жанри кожного стилю мовлення.

Вивчаючи стилістичні норми, учні за допомогою вчителя повинні усвідомити, що сучасна українська мова має усталені стилістичні норми, яких повинен дотримуватися кожен носій мови та удосконалювати своє мовлення. У цьому контексті доречно буде запропонувати учням здійснити стилістичний аналіз тексту.

Отже, на уроках української мови в 10–11 класах потрібно використовувати стилістичний матеріал у межах тем, що вивчають різні рівні мови – від фонетики до синтаксису. Вчителі повинні подавати теоретичні відомості із стилістики у зв'язку із практичним застосування мови, тобто навчати старшокласників використовувати різні мовні рівні безпосередньо у мовленні. На нашу думку, цього можна досягти, виконуючи стилістичні вправи, адже саме вони показують взаємозв'язок мови і мовлення, тобто функціонування мови.

ВИСНОВКИ

Відповідно мети в роботі проаналізовано теоретичні і практичні аспекти вивчення стилістики в 10–11 класах закладів загальної середньої освіти. З опертям на науково-методичні праці репрезентовано термінологічний апарат стилістики. Визначено основні мовні та позамовні чинники при з'ясуванні понять «стиль мовлення» та «функціональний стиль мовлення». Описано ознаки, функції та складники кожного стилю мовлення (наукового, офіційного-ділового, публіцистичного, художнього, розмовного, конфесійного) та розглянуто підстилі і жанри мовлення. Окрім того, з'ясовано, що конкретний текст може бути результатом взаємодії різних стилів. Звернено увагу на усне та писемне мовлення, що представлене монологічною та діалогічною (полілогічною) формами. Визначено основні параметри типів мовлення – розповіді, опису, роздуму.

Доведено, що розвиток стилістичних умінь і навичок старшокласників не можливий без знання функціональних особливостей основних стилів і типів мовлення. Оволодіння основними поняттями стилістики допоможе учням вільно висловлювати свої думки та спілкуватися в різних комунікативних ситуаціях.

У роботі репрезентовано стилістичні можливості сучасної української мови через аналіз мовних засобів, зокрема експресивно забарвлених одиниць, які функціонують в публіцистичному, художньому та розмовному стилях, та функціонально забарвлених засобів, що вирізняють конкретний стиль мовлення.

Стилістичні можливості української мови розглянуто на кожному мовному рівні: фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному. Усі мовні засоби проаналізовано з проєкцією на певну стильову приналежність. Визначено, що створення тексту, що є основною комунікативною одиницею, неможливе без знання стилістичних ресурсів української мови. Набуття таких знань, а також формування умінь і

навичок учнів складати, писати стилістично-диференційовані тексти відбувається під час вивчення української мови 10–11 класах.

Організаційно-методичні засади вивчення стилістики в 10–11 класі репрезентовано через аналіз навчально-методичного забезпечення та чинних навчальних програм рівня стандарту та профільного навчання.

Як ми з'ясували, методику вивчення стилістики представлено у низці дисертаційних праць, наукових статей та у межах посібників і підручників. Однак поза увагою залишилася система вправ і завдань, які б сприяли розвитку стилістичних умінь і навичок старшокласників відповідно до змісту чинних навчальних програм. У зв'язку з цим у роботі проаналізовано місце стилістики в навчальних програмах для 10–11 класів.

Звернено увагу на кількість годин для вивчення української мови в 10–11 класах, як у *Програмі з української мови рівня стандарту*, так і в *Програмі з української мови профільного рівня*, а також на змістові лінії кожної навчальної програми.

Детально проаналізовано теми, у межах яких вивчають стилістичні ресурси української мови у кожній навчальній програмі. Це уможливило зробити висновок, що навчання старшокласників спрямоване на поглиблення мовної і мовленнєвої компетентностей учнів, на систематизацію та узагальнення комунікативних та риторичних умінь і навичок та формування стилістичної компетентності старшокласників.

Стилістичну компетентність учнів забезпечують їхні вміння користуватися мовними засоби відповідно до конкретної комунікативної ситуації, навички спілкуватися з різними мовцями та ефективно використовувати вербальні засоби у взаємодії з невербальними елементами.

З метою формування стилістичних умінь та навичок старшокласників розроблену ефективну систему вправ та завдань, що спрямовані засвоєння основних стилістичних понять, на узагальнення важливих відомостей зі стилістики про основні явища та категорії усіх рівнів мовної системи.

Запропоновані в роботі вправи для учнів 10–11 класів допоможуть старшокласникам здійснювати аналіз стилістичного використання мовних засобів з урахуванням різних стилів, типів і жанрів мовлення та усвідомити важливість дотримання стилістичних норм задля удосконалення свого мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М., Чукіна В. Ф. Стилїстика української мови. Програма факультативного курсу (10–11 кл.). Київ, 2008. 256 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів, 1990. 232 с.
3. Бакум З. П. Фонетико-стилістичні вправи як засіб підвищення мовної культури учнів. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 1. С. 2–4.
4. Бакум З., Бойко Л. Елементи фоностилістики на уроках словності. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 2. С. 2–4.
5. Бацій І. С. Питання стилістики на уроках синтаксису простого речення в 10 класі. *Українська мова і література в школі*. 1970. № 9. С. 54–59.
6. Білецький О., Булаховський Л. Методичні уваги: Для вчителів старшого концерну трудшколи: додаток до підручника «Українська мова». Харків: Держ. вид-во України, 1927. 80 с.
7. Булаховський Л. А. Нариси з української стилістики. Харків, 1930.
8. Бурячок А. А. Оцінна лексика в українській мові. *Українське усне літературне мовлення*. К., 1967. С. 75–93.
9. Ващенко В. С. Стилістичні явища в українській мові: нав. посібник для студ. філ. фак. унів. Харків, 1958. 228 с.
10. Волошина Н. Синтаксичні засоби стилістики (Конспект уроку). *Дивослово*. 1999. № 7. С. 32–34.
11. Гамрецький І. С. Формування культури публіцистичного мовлення в учнів загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 2000. 203 с.
12. Ганич Д. І., Кордун П. П. Вивчення стилістики в середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 1. С. 77–79.
13. Глазкова Г. О. Система вправ у формуванні фоностилістичних умінь і навчок учнів профільних класів. Режим доступу: <file:///C:/Users/ACER%20E-1%20571G/Downloads/698-702.pdf>

14. Глазова О. Матеріали до вивчення мови в 11 класі. *Дивослово*. 2000. № 1. С. 29–37.
15. Глазова О. Матеріали до уроків мови у 10 класі. *Дивослово*. 1998. – № 6. С. 31–40.
16. Глазова О. Матеріали до уроків мови у 10 класі. *Дивослово*. 1998. № 7. С. 20–29.
17. Глазова О. Рідне слово. Посібник з розвитку зв'язного мовлення. 11 клас. Київ, 2000. 55 с.
18. Дацюк І. І. Матеріали до вивчення речень з однорідними членами (Стилістичні вправи). *Українська мова і література в школі*. 1990. № 8. С. 32–35.
19. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови. *Культура слова*. 1994.
20. Дідук Г. І. Формування в учнів 5–7 класів уміння використовувати засоби емотивності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Тернопіль, 1998. 207 с.
21. Дмитровський Є. Д. Методика викладання української мови в середній школі. Київ, 1965. 286 с.
22. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. Київ, 1985. 199 с.
23. Дудик П. С. Стилістика української мови: навчальний посібник. Київ, 2005. 368 с.
24. Єрмоленко С. Я. Культура української мови. *Мова, людина, суспільство*. Київ, 1977. 237 с.
25. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, 2001. 224 с.
26. Караман С. О. та ін. Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамени. Поглиблений етап вивчення: навчальний посібник у двох книгах. Київ, 1998. 304 с.

- 27.Ковалевський В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. Спроба семантики. Київ, 1990. 235 с.
- 28.Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ, 1978. 375 с.
- 29.Кордун А. П. Збірник вправ з стилістики. Київ, 1987. 161 с.
- 30.Кордун П. П. Вивчення стилістики української мови в середній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 1970. 292 с.
- 31.Кучеренко І. А. Система роботи з розвитку стилістичних умінь і навичок (10–11 класи): дис... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київ, 2005. 218 с.
- 32.Левченко С. П., Павлович М. В., Удод Т. Є. Посібник для занять з української мови у 9–10 класах. Київ, 1972.
- 33.Лопушинський І. П. Лігводидактичні основи методики роботи над художнім стилем мовлення у 5–7 класах середньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 1996. 236 с.
- 34.Марун М. Є. Формування умінь і навичок ділового мовлення в учнів 5–9 класів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 1999. 208 с.
- 35.Масюкевич О. М. Нариси з стилістики сучасної української літературної мови: дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 1967. 594 с.
- 36.Мацько Л. І. та ін. Стилiстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. Київ, 2003. 462 с.
- 37.Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова. Посібник для старшокласників і абітурієнтів. Київ, 1995. 432 с.
- 38.Машкін А. Методика рідної мови. Харків, 1930. 150 с.
- 39.Мельничайко В. Я. Елементи стилістики при вивченні частин мови. *Українська мова і література в школі*. 1979. № 1. С. 58–62.

- 40.Методика вивчення української мови в школі / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. Київ, 1987. 246 с.
- 41.Методика викладання української мови в середній школі / За ред. І. С. Олійника. Київ, 1989. 438 с.
- 42.Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С. Х. Чавдаврова, В. Я. Масальського. Київ, 1962. 371 с.
- 43.Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах: підручник для студентів-філологів / За ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2000. 264 с.
- 44.Навчання української мови в 10-11 класах / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. Київ, 1998. 144 с.
- 45.Німчук В. Жанри і стилі української літературної мови. Київ, 1989. 284 с.
- 46.Павлова І. Лексика конфесійного стилю. *Дивослово*. 2001. №1. С. 18–23.
- 47.Пентилюк М. І. Елементи стилістики на уроках української мови в 4–6 класах: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 1972. 177 с.
- 48.Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. Київ, 1994. 240 с.
- 49.Пентилюк М. І. Метод стилістичного конструювання (на уроках в школі). Методика викладання української мови і літератури. 1978. Вип. 8. С. 103–104.
- 50.Пентилюк М. І. Робота з стилістики в 4–6 класах: посібник для вчителів. Київ, 1984. 136 с.
- 51.Пентилюк М. І. Робота із стилістики в 8–9 класах: посібник для вчителя. Київ, 1989. 112 с.
- 52.Пентилюк М. І. Теретичні основи навчання стилістики в середній школі: автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ, 1996. 56 с.
- 53.Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970. 272 с.

- 54.Плющ П. П. Сарнацька С. Я. Збірник вправ з стилістики для неповної середньої і середньої школи. Київ, 1972. 103 с.
- 55.Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: Підручник. Київ, 1992. 248 с.
- 56.Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: Підручник. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопiль, 2000. 248 с.
- 57.Рiдна мова 5–11 класи. Програма для загальноосвітнiх навчальних закладiв. Київ, 2001. 94 с.
- 58.Середа Ф. Я. До питання про пiднесення стилiстичної грамотності учнiв 8-10 класiв. *Українська мова і лiтература в школі*. 1958. № 3. С. 33–35.
- 59.Сидоренко Г. Основи лiтературознавства. Київ, 1962. 148 с.
- 60.Скрипник Л. Г. Граматико-стилiстичнi помилки та стилiстичнi недолiки в письмових роботах учнiв 8–10 класiв. *Українська мова і лiтература в школі*. 1957. № 6. С. 32–38.
- 61.Сучасна українська лiтературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та iн. Київ, 1997. 493 с.
- 62.Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика / За ред. І. К. Бiлодiда. Київ, 1973. 588 с.
- 63.Ужченко В. Д. Вивчення фразеологiї в середнiй школі: посiбник для вчителя. Київ, 1990. 175 с.
- 64.Українська мова. Енциклопедiя. / Редкол.: Русанiвський В. М., Тараненко О. О. (спiвголови), Зяблюк М. П. та iн. Київ, 2000. 752 с.
- 65.Українська мова: 10–11 класи. Профiльний рiвень / Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семеног О. М., Симоненко Т. В. (Наказ МОН України № 1407 вiд 23. 10. 2017 р.) URL: <http://surl.li/euwg>
- 66.Українська мова: 10–11 класи. Рiвень стандарту / Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М., Новосьолова В. І., Романенко Ю. О., Кондесюк Т. В., Король О. М., Тарасенко О. О., Сергєєва Н. В., (Наказ МОН України № 1407 вiд 23. 10. 2017 р.). URL: <http://surl.li/euwg>

67. Українська мова: Підручник для 10–11 кл. / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. Київ, 1996. 240 с.
68. Ходанич Л. П., Ходанич П. М. Стилїстика в профільній школі: Методичний посібник для вчителя. Ужгород: ЗППО, 2021. 85 с.
69. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. Київ, 1946. 211 с.
70. Чередниченко І. Г. Нариси загальної стилїстики сучасної української мови. Київ, 1962. 495 с.
71. Шелехова Г. Т. Психолінгвістичне обґрунтування змісту навчання наукового стилю мовлення в школі. *Педагогічна наука – перебудові школи*: матеріали наукової конференції Науково-дослідного інституту педагогіки Української РСР. Київ, 1990. С. 39–41.
72. Шелехова Г. Т. Уроки розвитку зв'язного мовлення в старших класах: посібник для вчителя. Київ, 1996. 36 с.
73. Шиприкевич В. В. Питання фоностилїстики. Київ, 1972. 88 с.
74. Юрійчук Н. Ознайомлення учнів старших класів із сучасними діловими паперами. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 1. С. 7–10.